

The Greek Review of Social Research

Vol 61 (1986)

61

Η μετατροπή των αξιών παραγωγής και ο νόμος σε τιμές εργασίας-αξίας στον Μαρξ

Κώστας Μελάς

doi: [10.12681/grsr.967](https://doi.org/10.12681/grsr.967)

Copyright © 1986, Κώστας Μελάς

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Μελάς Κ. (1986). Η μετατροπή των αξιών παραγωγής και ο νόμος σε τιμές εργασίας-αξίας στον Μαρξ. *The Greek Review of Social Research*, 61, 154–187. <https://doi.org/10.12681/grsr.967>

Η ΜΕΤΑΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΑΞΙΩΝ
ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ Ο ΝΟΜΟΣ
ΣΕ ΤΙΜΕΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ - ΑΞΙΑΣ ΣΤΟΝ ΜΑΡΞ**

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σ' αυτό το άρθρο θελήσαμε να παρουσιάσουμε τη μετατροπή των αξιών σε τιμές παραγωγής, σύμφωνα με τη διαδικασία που περιέχεται στον 1ο και 3ο τόμο του Κεφαλαίου.

Σταθήκαμε ιδιαίτερα στα εξής σημεία:

- στον λογικό πυρήνα της σκέψης του Μαρξ, που στηρίζει την προτεινόμενη, από τον ίδιο, λύση στο συγκεκριμένο πρόβλημα·
- στο σημείο όπου, κατά την άποψή μας, η μαρξιστική λύση βρίσκεται σε αδιέξοδο·
- στην παρουσίαση μιας σειράς λύσεων που πρότειναν διάφοροι μελετητές (Bortkiewicz, Winternitz, Meek, Seton, κ.ά.) για να επιχειρήσουμε τέλος μια σύγκριση με τον λογικό πυρήνα της μαρξιστικής πρότασης, φανερώνοντας έτσι ότι οι λύσεις αυτές αδυνατούν να επαναβεβαιώσουν τις μαρξιστικές υποθέσεις και προτάσεις.

Εκείνο που χρειάζεται να υπογραμμισθεί είναι ότι η ανάλυση που ακολουθεί δίνεται συνοπτικά, μια και στα πλαίσια ενός άρθρου είναι αδύνατο να αναλυθούν πλήρως όλες οι πλευρές του ζητήματος. Παρ' όλα αυτά, όμως, ελπίζουμε ότι αυτό δεν θα αποτελέσει εμπόδιο στην καλύτερη δυνατή κατανόηση των συμπερασμάτων της μελέτης μας.

* Οικονομολόγος.

** Η εργασία αυτή ανακοινώθηκε στο επιστημονικό συνέδριο με αντικείμενο τα «Μεθοδολογικά προβλήματα του μαρξισμού», το οποίο διοργανώθηκε από τον Όμιλο Κριτικής Επιστημονικής Σκέψης τον Μάρτιο του 1985 στην Αθήνα.

§ 1

Η ανθρωπίνη εργασία είναι η ουσία της αξίας για τον Μαρξ. Η ποσότητα της ενσωματωμένης στα διάφορα εμπορεύματα ανθρωπίνης εργασίας, αναγκαία για την παραγωγή τους, καθορίζει το μέγεθος των αξιών τους· κατά συνέπεια είναι αυτή που καθορίζει σε τελευταία ανάλυση και την αξία ανταλλαγής τους.

Στην πράξη όμως τα πράγματα διαφέρουν. Άλλωστε, όπως φαίνεται από όλη την ανάπτυξη της θεωρίας της εργασίας-αξίας και στους τρεις τόμους του *Κεφαλαίου*, το έχει συνειδητοποιήσει και ο ίδιος ο Μαρξ.¹ Χαρακτηριστικά αναφέρει:

«... Οι συνεχείς διακυμάνσεις των τιμών της αγοράς, η άνοδος και η πτώση τους, καταργούνται αμοιβαία και ανάγονται στη μέση τιμή η οποία είναι ο εσωτερικός τους κανόνας. Και αυτή αποτελεί τον πολικό αστέρα π.χ. του εμπόρου ή του βιομήχανου σε κάθε επιχείρηση και αγκαλιάζει μια ορισμένη χρονική περίοδο. Λοιπόν αυτοί ξέρουν ότι, θεωρώντας στο σύνολό της μια χρονική περίοδο ορισμένης διάρκειας, τα εμπορεύματα πωλούνται ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο από τη μέση τιμή τους, μα ακριβώς στη μέση τιμή τους... Λέω σε τελευταία ανάλυση γιατί η μέση τιμή δεν ταυτίζεται ακριβώς με το μέγεθος της αξίας των εμπορευμάτων, όπως πιστεύουν οι A. Smith, D. Ricardo...».²

Βλέπουμε λοιπόν πως από τον Α' τόμο του *Κεφαλαίου* υπογραμμίζεται η διαφορά ανάμεσα στην αξία ενός εμπορεύματος και στη μέση τιμή, αναφέροντας συγχρόνως και μια τρίτη τιμή, την τιμή αγοράς.

Ας ξεκαθαρίσουμε συνοπτικά τη λειτουργία αυτών των τριών διαφορετικών τιμών στο μαρξιστικό σχήμα. Οι τιμές που παρατηρούνται στην αγορά είναι οι «τιμές αγοράς». Οι τιμές αυτές δεν κινούνται αναρχικά, μα διαθέτουν έναν «πολικό αστέρα» ο οποίος καθορίζει πρωταρχικά την κίνησή τους. Αυτός ο «πολικός αστέρας» είναι η μέση τιμή. Η διάσταση των τιμών αγοράς από τις αντίστοιχες μέσες τιμές οφείλεται στις δεδομένες συνθήκες της αγοράς και, βασικά, στη διαφορετική ζήτηση.³

Ερχόμενοι τώρα στις μέσες τιμές, που δεν είναι άλλες από τις τιμές

1. Εδώ άλλωστε επικεντρώνεται η κριτική του Μαρξ στον D. Ricardo, όσον αφορά στη θέση του τελευταίου ότι δεν υπάρχει καμιά διαφορά ανάμεσα στην αξία και στην τιμή ενός προϊόντος, όπως θα δούμε λεπτομερέστερα στη συνέχεια.

2. K. Marx, *Il capitale*, τ. Α', κεφ. 4, σημ. 37, σ. 198-199, έκδ. VIII Editori Riuniti, Ρώμη 1974 (όλες οι αναφορές από εδώ και εμπρός αναφέρονται στην έκδοση αυτή).

3. Ο Μαρξ αφιερώνει το δέκατο κεφάλαιο του Γ' τόμου του *Κεφαλαίου* σ' αυτό το ζήτημα (ό.π., σ. 215-342).

παραγωγής,⁴ βλέπουμε ότι και αυτές διαθέτουν έναν «ομφάλιο λώρο» που τις καθορίζει σε τελευταία ανάλυση, την αξία. Δηλαδή, όπως φαίνεται από το παραπάνω απόσπασμα, η έννοια της αξίας είναι εσωτερικός κανόνας της τιμής παραγωγής και δεν ταυτίζεται με αυτή.

Κατά συνέπεια ο Μαρξ: «... ξεκινώντας από το πρόβλημα της ανταλλαγής παράγει μια έννοια και ένα μέγεθος αξίας τα οποία δεν εξηγούν κατευθείαν την ανταλλαγή...».⁵

Ανακεφαλαιώνοντας ως ξαναδούμε τον τρόπο σύνδεσης των διαφόρων τιμών στη μαρξιστική ανάλυση: η ενσωματωμένη κοινωνική ανθρώπινη εργασία δημιουργεί την αξία των προϊόντων, η οποία καθορίζει, σε τελευταία ανάλυση, τις τιμές παραγωγής των προϊόντων, οι οποίες με τη σειρά τους παίζουν τον ρόλο του «πολικού αστέρα» για τον καθορισμό των τιμών αγοράς.

§ 2

Στη σύλληψη του Μαρξ η ταυτότητα εργασίας-αξίας φυσικά δεν παραμένει γενική και αόριστη. Επιδέχεται ακριβολογήσεις, αναπτύξεις, με αποκορύφωμα τον σαφή διαχωρισμό του ποια εργασία συμμετέχει στο σχηματισμό της αξίας και ποια όχι.

«... Επειδή ο άμεσος σκοπός και το ειδικό προϊόν της καπιταλιστικής παραγωγής είναι η υπεραξία, σ' αυτή (την παραγωγή) είναι παραγωγική μόνο εκείνη η εργασία — είναι παραγωγική μόνο εκείνη η διαδικασία που καταναλώνει εργατική δύναμη — που παράγει κατευθείαν υπεραξία· επομένως μονάχα η εργασία που καταναλώνεται κατευθείαν στην παραγωγική διαδικασία για να αξιοποιηθεί το κεφάλαιο...».⁶

Η θέση αυτή, καθορίζοντας ποιος παράγει υπεραξία,⁷ παράλληλα με ολόκληρη εκείνη την επεξήγηση για την προέλευση του εμπορικού κέρδους,⁸

4. Ως «τιμή παραγωγής» θεωρούμε αυτό που αναφέρει ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, τ. Γ', σ. 198: «... Η τιμή παραγωγής του εμπορεύματος είναι λοιπόν ίση με την τιμή κόστους του στην οποία προστίθεται το ποσοστό κέρδους που ανταποκρίνεται στο γενικό ποσοστό κέρδους, δηλαδή ίση με την τιμή κόστους του εμπορεύματος συν το μέσο κέρδος...».

5. Marco Lippi, *Marx, il valore come costo sociale reale*, Etas Libri, σ. 4.

6. K. Marx, *Capitolo vi inedito*, σ. 73, ιταλική έκδοση La nuova Italia, Φλωρεντία.

7. Για μια ολοκληρωμένη εικόνα της μαρξιστικής αντίληψης για την έννοια της παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, βλ. K. Marx, *Capitolo vi inedito*, ό.π. του ίδιου, *Theorie sul plusvalore*, ιταλική έκδοση Editori Riuniti· N. Poulantzas, *Classi sociali e capitalismo oggi*, σ. 181-193, ιταλική έκδοση Etas Libri· K. Μελάς, *Lavoro produttivo e lavoro improduttivo, εργασία ανέκδοτη*, Università degli studi di Firenze, 1978.

8. Η ανάλυση του Μαρξ για την προέλευση του εμπορικού κέρδους ως παραχώρηση μέ-

καθώς και την ανάλυση για την κυκλοφορία του κεφαλαίου, ξεκαθαρίζει ποσοτικά το σύνολο του παραγόμενου υλικού πλούτου, δείχνοντας ταυτόχρονα την αληθινή μορφή του κέρδους σαν μεταμφιεσμένη μορφή υπεραξίας.

Το κέρδος δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την υπεραξία. Όπου υπάρχει κέρδος, υπάρχει υπεραξία. Έτσι, σύμφωνα πάντοτε με την ανάλυση του Μαρξ, ξεπερνιέται μια δεδομένη, κοινή αντίληψη, που υποστηρίζει τη γέννηση κέρδους κατά τη διάρκεια της ανταλλαγής, το γνωστό κέρδος «*su alipation*».⁹

Αυτή η τοποθέτηση δείχνει ότι ο συνολικός καπιταλιστικός πλούτος, δηλαδή τόσο το μέρος που αναπαράγεται σαν αντικατάσταση του μέρους που καταναλώνεται στην παραγωγική διαδικασία (καπιταλιστικό κόστος) όσο και το πρόσθετο μέρος του (υπεραξία) είναι δημιούργημα της παραγωγικής εργασίας.

Επομένως καμία «αξία» δεν μπορεί να παραχθεί έξω από τις παραγόμενες μέσα στην παραγωγική διαδικασία. Μονάχα οι ήδη παραχθείσες αξίες μπορούν να ανακατεμηθούν. Άρα ποιοτικά (με την έννοια του ποιος τον παράγει) και ποσοτικά, το πρόβλημα του καπιταλιστικού πλούτου είναι λυμένο για τον Μαρξ.

Συμπερασματικά: ο συνολικός καπιταλιστικός πλούτος, με βάση τη θεωρία της εργασίας-αξίας και το ρόλο της παραγωγικής εργασίας στη δημιουργία του, είναι δεδομένος ποσοτικά, για μια χρονική περίοδο. Το πώς θα κατανεμηθεί αυτός ο πλούτος, ανάμεσα στα οικονομικά υποκείμενα, είναι ένα θέμα που δεν θα μας απασχολήσει. Εκείνο όμως που χρειάζεται να τονισθεί για άλλη μια φορά είναι το εξής: με οποιονδήποτε τρόπο κι αν γίνει η κατανομή, η ποσότητα που θα κατανεμηθεί είναι εκ των προτέρων γνωστή και δεδομένη.

ρους της ήδη παραχθείσας υπεραξίας στο παραγωγικό προτσές από μέρους του βιομηχανικού κεφαλαίου στο εμπορικό κεφάλαιο βρίσκεται στο δέκατο έβδομο κεφάλαιο του Γ' τόμου του *Κεφαλαίου*.

9. Όπως είναι γνωστό, η γέννηση της αντίληψης αυτής ανάγεται στον A. Smith, *La ricchezza delle nazioni*, εκδ. Newton Compton. Στο κεφάλαιο 6 του έργου αυτού αναφέρονται οι δύο γνωστές θεωρίες του για την αξία: Στο πρώτο στάδιο ανάπτυξης της κοινωνίας, όπου δεν υπάρχει συσσώρευση κεφαλαίου, η γη δεν είναι ιδιωτική και γενικά η παραγωγή γίνεται κυρίως με την ανθρώπινη δραστηριότητα, η σχέση ανταλλαγής ανάμεσα σε δύο αγαθά γίνεται από την ενσωματωμένη εργασία. Στο δεύτερο στάδιο, που έχουμε συσσώρευση κεφαλαίου, σταθερό κεφάλαιο κλπ., η αξία ενός αγαθού είναι ίση με την καθοδηγούμενη εργασία (*labour commanded*) ή με το άθροισμα των μισθών, των κερδών και της γαιοπροσόδου. Μετά επακολούθησαν, ακριβώς πάνω σ' αυτό το σημείο, οι: T. Malthus, *Principi di economia politica*, ιταλική έκδοση ISEDI· R. Torrens, *Saggio sulla produzione della ricchezza*, ιταλική έκδοση ISEDI· N. Senior, *An outline of the science of political economy*, Λονδίνο 1836.

Ο ανταγωνισμός που επικρατεί στο καπιταλιστικό σύστημα¹⁰ προκαλεί την ανταλλαγή των προϊόντων σύμφωνα με το νόμο του ίσου ποσοστού κέρδους. Αυτός ο νόμος ρυθμίζει την ανταλλαγή των προϊόντων, όχι βάσει των αξιών τους αλλά βάσει των τιμών παραγωγής τους. Έρχεται δηλαδή σε αντίθεση με το νόμο της αξίας που σύμφωνα με τον Μαρξ κυβερνά την ύπαρξη των προϊόντων.

Εδώ ακριβώς βρίσκουμε και το πρόβλημα της μετατροπής των αξιών σε τιμές παραγωγής. Σύμφωνα με τον Μαρξ, ο νόμος της αξίας ο οποίος κυβερνά την ύπαρξη των προϊόντων δεν έρχεται καθόλου σε αντίθεση με τον νόμο που κυβερνά τη συγκεκριμένη μορφή των αγαθών, μορφή με την οποία εμφανίζονται στην καπιταλιστική κοινωνία. Μόνο φαινομενικά έχουμε αυτή την εντύπωση της αντίθεσης ανάμεσα στους δύο νόμους.

Αντιθέτως ο νόμος της εργασίας-αξίας και ο νόμος του ίσου ποσοστού κέρδους έχουν δύο ρόλους που ουσιαστικά δρουν συμπληρωματικά στον προσδιορισμό των καπιταλιστικών σχέσεων ανταλλαγής. Τούτο, γιατί ο συνολικός καπιταλιστικός πλούτος, σε δεδομένο χρονικό διάστημα, δεν είναι παρά η συνολική ποσότητα ενσωματωμένης εργασίας στα παραχθέντα προϊόντα, ενώ αντίστοιχα η υπεραξία είναι το μέρος αυτού του πλούτου που δημιουργήθηκε *ex novo* από την εργασία.

Ο νόμος του ίσου ποσοστού κέρδους δεν αναφέρεται στη δημιουργία του καπιταλιστικού πλούτου αλλά μονάχα στον τρόπο διανομής του ανάμεσα στα επενδυμένα διαφορετικά κεφάλαια.

Επομένως μπορεί μόνο να ανακατανέμει τη συνολικά παραχθείσα υπεραξία (η οποία είναι δεδομένη ποσοτικά σύμφωνα με το νόμο της αξίας στο επίπεδο του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου), σύμφωνα με ένα ίσο ποσοστό κέρδους ανάμεσα στα κεφάλαια των διαφόρων παραγωγικών τομέων. Δεδομένου λοιπόν ότι ο συνολικός πλούτος είναι ποσοτικά καθορισμένος, είτε εκφρασθεί ως συνολικές αξίες είτε ως συνολικές τιμές παραγωγής, πρέπει να δίδεται από το αυτό ποσοτικό μέγεθος.

Μ' άλλα λόγια τα δύο απόλυτα μεγέθη¹¹ Σ αξιών και Σ τιμών παραγωγής πρέπει να ισούνται.

10. Η ανάλυση του Μαρξ αναφέρεται σε μια καπιταλιστική κοινωνία στην οποία επικρατεί ο τέλειος ανταγωνισμός.

11. Ο Μ. Lippi, *ό.π.*, σ. 71-78, δείχνει με σαφήνεια πως ο Μαρξ θεωρεί τις Συνολικές Αξίες και τις Συνολικές Τιμές Παραγωγής σαν «απόλυτα μεγέθη» (*grandezze assolute*), κριτικάροντας συγχρόνως οποιαδήποτε προσπάθεια έκφρασης των τιμών παραγωγής σε σχέση με μια άλλη τιμή. Ως απόλυτα μεγέθη θεωρεί τα μεγέθη που δεν αναφέρονται σε μια μονάδα μέτρησης για τις τιμές, αλλά εξαρτώνται μονάχα, δεδομένες οι μεθοδοι παραγωγής και ο μισθός,

Ακριβώς το ίδιο πρέπει να συμβαίνει και για το μέρος του συνολικού πλούτου που δημιουργήθηκε ex novo. Η συνολική υπεραξία πρέπει να είναι ίση με το συνολικό κέρδος.

Επομένως η μετατροπή των αξιών σε τιμές παραγωγής, ανεξάρτητα από τις διαφοροποιήσεις που μπορεί να εμφανισθούν στους παραγωγικούς τομείς στα δύο αυτά μεγέθη και που οφείλονται, όπως είναι γνωστό, στη διαφορετική οργανική σύνθεση του κεφαλαίου στον κάθε τομέα, πρέπει να στηριχθεί στη *σύγχρονη αμεταβλητότητα των τεσσάρων μεγεθών*:

$$\Sigma \text{ αξιών} = \Sigma \text{ τιμών παραγωγής}$$

$$\Sigma \text{ υπεραξίας} = \Sigma \text{ κέρδους}$$

Εάν δεν επαληθεύονται οι δύο αυτές ισότητες, δύο μόνο συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν:

α. η μη ορθότητα της μαρξικής αντίληψης

β. η αναγκαιότητα μιας συμπληρωματικής εξήγησης του πόθεν προέρχεται η τυχόν εμφανιζόμενη διαφορά.

§ 4

Ας δούμε τώρα συγκεκριμένα τη λύση που προτείνει ο Μαρξ, Εργάζεται, χωρίζοντας την παραγωγική διαδικασία σε τρεις παραγωγικούς τομείς:

από τις φυσικές μονάδες μέτρησης που επιλέγονται για την εργασία και τα εμπορεύματα. Σύμφωνα με τον Lippi, υπάρχει μια πρόταση του ίδιου του Μαρξ στην οποία υποστηρίζονται τα εξής: «... Στην κοινωνία το άθροισμα των τιμών παραγωγής των εμπορευμάτων που παρήχθησαν είναι ίσο με το άθροισμα των αξιών τους». Αυτή η άποψη σχολιάζεται, από τον ίδιο τον Μαρξ, ως εξής: «Αυτή η πρόταση φαίνεται ότι αντιτίθεται με το γεγονός ότι στην καπιταλιστική παραγωγή τα στοιχεία του παραγωγικού κεφαλαίου συνήθως αποκτώνται στην αγορά και οι τιμές τους συνήθως περιέχουν ένα ήδη πραγματοποιημένο κέρδος, και συνεπώς η τιμή παραγωγής ενός βιομηχανικού κλάδου μαζί με το κέρδος που αυτός περιέχει (ο κλάδος δηλαδή) εισέρχεται στην τιμή κόστους του άλλου. Μα αν θέσουμε από τη μια πλευρά το άθροισμα των τιμών κόστους των εμπορευμάτων ολόκληρης της χώρας, και από την άλλη το άθροισμα κερδών ή υπεραξίας, είναι φανερό ότι ο ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΣ (ΑΘΡΟΙΣΜΑ) πρέπει να επιβεβαιώνεται...».

Τώρα, συνεχίζει ο Lippi, σύμφωνα μ' όλα αυτά (il conto) ο *λογαριασμός* ο οποίος πρέπει «να επιβεβαιώνεται» είναι η ισότητα μεταξύ ολικής αξίας και ολικών τιμών (αυτές οι ολικές τιμές είναι το άθροισμα των τιμών κόστους —όχι όμως εκτιμώμενες ως αξίες αλλά ως τιμές, πράγμα που δημιουργεί άλλοστε το πρόβλημα— και των «κερδών» ή «υπεραξιών»). Η ιδέα που διαπερνά όλη αυτή τη συλλογιστική είναι η ακόλουθη: η μετατροπή πρέπει να γίνει διατηρώντας την ταυτότητα του κέρδους και υπεραξίας (συνολικών μεγεθών). Όμως χρειάζεται να ειπωθεί ότι αυτό δεν μπορεί να γίνει με την ταυτόχρονη αλλαγή (διόρθωση) του μεγέθους του (anticipato) προκαταβαλλόμενου κεφαλαίου, γιατί αν θα γινόταν αυτό, η ταυτότητα μεταξύ υπεραξίας και συνολικού κέρδους θα ήταν ισοδύναμη με μια ταυτολογική σύμβαση, *χωρίς καμία ερμηνευτική ικανότητα*.

- I. Ο τομέας που παράγει μέσα παραγωγής·
 II. Ο τομέας που παράγει μέσα κατανάλωσης για τους εργαζόμενους·
 III. Ο τομέας που παράγει μέσα κατανάλωσης (πολυτελείας) για τους
 καπιταλιστές.

Υποθέτει το ίδιο ποσοστό υπεραξίας και για τους τρεις τομείς. Σαν ποσοστό υπεραξίας (r), όπως είναι γνωστό, ο Μαρξ¹² θεωρεί το λόγο της παραγόμενης υπεραξίας προς το μεταβλητό κεφάλαιο που την παράγει. Δηλαδή, αν παραστήσουμε με (v) το μεταβλητό κεφάλαιο και με M την υπεραξία, το ποσοστό υπεραξίας δίνεται από το λόγο:

$$r = \frac{M}{v}$$

Το ποσοστό υπεραξίας μας δίνει: «... το βαθμό εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης από τη μεριά του κεφαλαίου...».¹³

Υποθέτοντας εδώ ποσοστό υπεραξίας $r = 100\%$ εννοούμε ότι ο εργάτης τις μισές ώρες της απασχόλησής του δουλεύει για την παραγωγή του μισθού του και τις υπόλοιπες μισές για την υπεραξία που καρπώνεται ο καπιταλιστής.

Δύο ακόμα υποθέσεις είναι αναγκαίες:

- α. διαφορετική οργανική σύνθεση κεφαλαίου σε κάθε τομέα παραγωγής (περιέχονται έτσι όλες οι δυνατές περιπτώσεις) και
 β. απλή αναπαραγωγή του συστήματος.

Σαν οργανική σύνθεση κεφαλαίου, θεωρείται ο λόγος $\frac{C}{V}$ (σταθερό προς μεταβλητό κεφάλαιο).

Ο υπολογισμός των αξιών:

I. τομέας $C_1 + V_1 + M_1 = A_1$

II. » $C_2 + V_2 + M_2 = A_2$

III. » $C_3 + V_3 + M_3 = A_3$

όπου A_1, A_2, A_3 οι συνολικές αξίες των τριών τομέων. Επίσης, πρέπει να ισχύουν —λόγω του ότι ο Μαρξ υποθέτει την απλή αναπαραγωγή— και οι ισότητες:

$$C_1 + V_1 + M_1 = C_1 + C_2 + C_3$$

$$C_2 + V_2 + M_2 = V_1 + V_2 + V_3$$

$$C_3 + V_3 + M_3 = M_1 + M_2 + M_3$$

δηλαδή τα μέσα παραγωγής που παράγονται σε κάθε τομέα πρέπει να είναι ίσα με τα χρησιμοποιούμενα σ' ολόκληρο το σύστημα.

12. K. Marx, *II capitale*, βιβλίο I, κεφ. 7, σ. 245-263.

13. *Ο.π.*, βιβλίο I, σ. 251.

Όμως, σύμφωνα πάντοτε με τη μαρξιστική άποψη, στο καπιταλιστικό σύστημα τα πράγματα λόγω του ανταγωνισμού ανταλλάσσονται βάσει των τιμών παραγωγής τους και όχι των αξιών τους.

Οι τιμές παραγωγής είναι ίσες με την αξία του καταναλωμένου κεφαλαίου σε κάθε τομέα παραγωγής ($C + V$) συν το κέρδος που δίνει αυτό το κεφάλαιο πολλαπλασιασμένο με το μέσο ποσοστό κέρδους που επικρατεί σε ολόκληρο το σύστημα, δηλαδή $[\rho(C+V)]$.

Το καπιταλιστικό σύστημα, δηλαδή, δεν επιτρέπει την ιδιοποίηση της υπεραξίας, όπως αυτή παράγεται σε κάθε τομέα (και αυτή η διαφορά στην παραγωγή υπεραξίας οφείλεται στη διαφορετική οργανική σύνθεση του κεφαλαίου στον κάθε τομέα παραγωγής), αλλά επιβάλλει, εξαιτίας του ανταγωνισμού, μια ανακατανομή της συνολικά παραγόμενης υπεραξίας βάσει του ίδιου ποσοστού κέρδους.

Αυτό το μέσο ποσοστό κέρδους, υπολογίζεται από τον Μάρξ ως εξής:

$$\rho = \frac{M}{C+V}$$

όπου $M = M_1 + M_2 + M_3$, $C = C_1 + C_2 + C_3$, $V = V_1 + V_2 + V_3$, δηλαδή η συνολική κοινωνική υπεραξία προς το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο.

Ο υπολογισμός των τιμών παραγωγής είναι πλέον απλή υπόθεση:

$$\begin{aligned} C_1 + V_1 + \rho(C_1 + V_1) &= P_1 \\ C_2 + V_2 + \rho(C_2 + V_2) &= P_2 \\ C_3 + V_3 + \rho(C_3 + V_3) &= P_3 \end{aligned} \quad \text{[σύστημα 3]}$$

Έτσι, με ένα απλό αριθμητικό παράδειγμα είναι εύκολο να αποδειχτεί ότι η συνολική αξία είναι ίση με τη συνολική τιμή παραγωγής και ότι η συνολική υπεραξία είναι ίση με το συνολικό κέρδος.¹⁴

Είναι όμως το ίδιο εύκολο να δείχτεί η αδυναμία αυτής της λύσης να με-

14. Τηρώντας τις υποθέσεις, όπως αυτές που αναπτύχθηκαν, έχουμε:

α. $r = 100\%$

β. $C_1 = 100$, $C_2 = 100$, $C_3 = 60$

$V_1 = 80$, $V_2 = 200$, $V_3 = 120$

γ. διαφορετική οργανική σύνθεση σε κάθε τομέα:

I. $C_1/V_1 = 100/80 = 1,25$

II. $C_2/V_2 = 100/200 = 0,5$

III. $C_3/V_3 = 60/120 = 0,5$

δ. υπολογισμό των αξιών

$C_1 + V_1 + M_1 = A_1$	100 + 80 + 80 = 260
$C_2 + V_2 + M_2 = A_2$	100 + 200 + 100 = 300
$C_3 + V_3 + M_3 = A_3$	60 + 120 + 120 = 300

τατρέψει σωστά το σύστημα των αξιών σε τιμές παραγωγής. Τούτο γιατί το σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο που χρησιμοποιήθηκαν στην παραγωγική διαδικασία διατηρούνται έξω από τη μετατροπή σε τιμές παραγωγής και συνεχίζουν να εκφράζονται σε αξίες.

Αυτό σημαίνει ότι, ενώ στο δεξιό μέρος του συστήματος 3 έχουμε μετατρέψει τις αξίες των παραχθέντων αγαθών σε τιμές παραγωγής, δεν έχουμε κάνει το ίδιο για τα αγαθά που χρησιμοποιήθηκαν για την παραγωγή τους, αλλά τις εκφράζουμε πάντα σαν αξίες.

Επιμένοντας ακόμα περισσότερο σ' αυτό το σημείο, σημειώνουμε τα εξής:

Όταν ένας παραγωγός Α για να παράγει κάποιο αγαθό x χρησιμοποιεί μια σειρά αγαθά σαν μέσα παραγωγής, που με τη σειρά τους έχουν κι αυτά παραχθεί από προηγούμενες παραγωγικές διαδικασίες, υπολογίζει ως τιμή κόστους όχι την αξία των αγαθών που αυτός χρησιμοποίησε αλλά τις τιμές παραγωγής τους.

Όμως δεν είναι δυνατό να βρεθούν οι τιμές παραγωγής των χρησιμοποιηθέντων αγαθών σαν μέσα παραγωγής με τον ίδιο τρόπο που ακολουθήθηκε για τα παραγόμενα αγαθά. Διότι:

«... Πράγματι η εφαρμοσθείσα διαδικασία προσδιορίζει πρώτα το γενικό ποσοστό κέρδους σαν αναλογία μεταξύ συνολικής υπεραξίας και συνολικής αξίας των χρησιμοποιηθέντων εμπορευμάτων στην παραγωγή, και μετά για κάθε παραγωγή προσθέτει στην αξία των χρησιμοποιηθέντων εμπορευμάτων ένα αναλογικό κέρδος σύμφωνα μ' αυτό το ποσοστό, επι-

ε. απλή αναπαραγωγή

$$\left. \begin{aligned} C_1 + V_1 + M_1 &= C_1 + C_2 + C_3 & 100 + 80 + 80 &= 100 + 100 + 60 \\ C_2 + V_2 + M_2 &= V_1 + V_2 + V_3 & 100 + 100 + 100 &= 80 + 100 + 120 \\ C_3 + V_3 + M_3 &= M_1 + M_2 + M_3 & 60 + 120 + 120 &= 80 + 100 + 120 \end{aligned} \right\}$$

στ. υπολογισμός μέσου ποσοστού κέρδους

$$\begin{aligned} \rho &= M/C + V = M_1 + M_2 + M_3 / (C_1 + C_2 + C_3) + (V_1 + V_2 + V_3) = \\ &= 80 + 100 + 120 / (100 + 100 + 60) + (80 + 100 + 120) = \\ &= \frac{300}{300} / \frac{260}{560} + \frac{300}{560} = \\ &= \frac{300}{560} = 0,5357 \end{aligned}$$

ζ. υπολογισμός των τιμών παραγωγής:

$$\left. \begin{aligned} C_1 + V_1 + \rho(C_1 + V_1) &= P_1 & 100 + 80 + 0,5357(100 + 80) &= 276,43 \\ C_2 + V_2 + \rho(C_2 + V_2) &= P_2 & 100 + 100 + 0,5357(100 + 100) &= 307,14 \\ C_3 + V_3 + \rho(C_3 + V_3) &= P_3 & 60 + 120 + 0,5357(60 + 120) &= 276,43 \end{aligned} \right\}$$

η. $A_1 + A_2 + A_3 = P_1 + P_2 + P_3$ αντικαθιστώνται

$$260 + 300 + 300 = 276,43 + 307,14 + 276,43 \quad \text{ή} \\ 860 = 860$$

Επίσης συνολική υπεραξία ισούται με το συνολικό κέρδος.

$$\begin{aligned} M_1 + M_2 + M_3 &= \rho(C_1 + V_1) + \rho(C_2 + V_2) + \rho(C_3 + V_3) \quad \text{ή} \\ 80 + 100 + 120 &= 96,43 + 107,14 + 96,43 \quad \text{ή} \\ 300 &= 300 \end{aligned}$$

τυχάνοντας έτσι την τιμή παραγωγής του παραχθέντος εμπορεύματος. Τώρα αν εμείς θελήσουμε να μετατρέψουμε σε τιμές παραγωγής τις αξίες των εμπορευμάτων των χρησιμοποιηθέντων στην παραγωγή θα υπεισέλθουμε (επιδράσουμε) ακριβώς στη διαδικασία του προσδιορισμού του ποσοστού κέρδους και των τιμών παραγωγής των παραχθέντων εμπορευμάτων, γιατί το ποσοστό κέρδους θα έπρεπε τότε να βασισθεί στις τιμές και όχι στις αξίες των χρησιμοποιηθέντων εμπορευμάτων στην παραγωγή.

Θέλουμε δηλαδή να πούμε, ότι από τη μια μεριά για να μπορέσουμε να προσδιορίσουμε το ποσοστό κέρδους είναι αναγκαίο να γνωρίζουμε τις τιμές των χρησιμοποιηθέντων εμπορευμάτων στην παραγωγή, ενώ από την άλλη μεριά δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε τις τιμές χωρίς να γνωρίζουμε το ποσοστό κέρδους.¹⁵

Όπως φαίνεται ξεκάθαρα και ο Μαρξ είχε συνείδηση του προβλήματος που δημιουργείται από τη λύση που ο ίδιος προτείνει, από το παρακάτω απόσπασμα του *Κεφαλαίου*:¹⁶

«... Ξεκινήσαμε από την υπόθεση ότι η τιμή κόστους ενός εμπορεύματος είναι ίση με την αξία των εμπορευμάτων που καταναλώθηκαν για την παραγωγή του.

Όμως για τον αγοραστή η τιμή παραγωγής ενός εμπορεύματος ταυτίζεται με την τιμή κόστους του και μπορεί έτσι να εισέλθει σαν τέτοια στο σχηματισμό της τιμής ενός νέου εμπορεύματος.

Δεδομένου ότι η τιμή παραγωγής μπορεί να διαφέρει από την αξία του εμπορεύματος, το ίδιο και η τιμή κόστους ενός εμπορεύματος, στην οποία περιλαμβάνεται η τιμή παραγωγής των άλλων, μπορεί να είναι υψηλότερη ή χαμηλότερη από εκείνο το μέρος της συνολικής αξίας της που αποτελείται από την αξία των μέσων παραγωγής που εισέρχονται σε εκείνο το εμπόρευμα. Είναι ανάγκη να σημειώσουμε τη νέα αυτή σημασία της τιμής κόστους και να θυμόμαστε συνεπώς ότι ένα λάθος είναι πάντοτε δυνατό όταν σε μια προσδιορισμένη σφαίρα παραγωγής, η τιμή κόστους του εμπορεύματος ταυτίζεται με την αξία των μέσων παραγωγής που καταναλώθηκαν γι' αυτή...».

Παρά την παραπάνω παραδοχή, που πράγματι οδηγεί στη σωστή αντι-

15. Luca Meldolesi, «Bortkiewicz e la teoria economica di Marx», εισαγωγή στο βιβλίο του L. von Bortkiewicz, *La teoria economica di Marx ed altri saggi su Böhm-Bawerk, Walras e Pareto*, σ. XXXII, ιταλική έκδοση Einaudi.

16. K. Marx, *Il capitale*, ό.π., βιβλίο III, σ. 205-206.

μετώπιση του προβλήματος, ο Marx αμέσως την αντιπαρέρχεται υπογραμμίζοντας ότι:¹⁷

«... Η έρευνα που πραγματοποιήσαμε προηγουμένως, δεν χρειάζεται να επεκταθεί σε λεπτομερέστατη εξέταση αυτού του σημείου...».

Αφήνει, έτσι, ουσιαστικά ανοιχτό το όλο πρόβλημα. Η μετέπειτα συνειδητοποίηση του προβλήματος, από πολλούς μελετητές, οδήγησε σε πολλές προτάσεις λύσης του.

§ 5

Οι κυριότερες συμβολές για την επίλυση του προβλήματος ήταν των: L. von Bortkiewicz, P. Sweezy, J. Winternitz, R.L. Meek, F. Seton,¹⁸ σε διάφορες χρονικές περιόδους αρχίζοντας από τις αρχές του εικοστού αιώνα. Μια σύντομη παρουσίαση αυτών των προσπαθειών είναι απαραίτητη για την κατανόηση του τρόπου επίλυσης καθώς και της ουσίας των λύσεων.

Ο λογικός πυρήνας και η κοινή κεντρική αντίληψη όλων των προσπαθειών, που αναφέραμε, συνίσταται στο εξής: εφόσον χρειάζεται να είναι γνωστό για τον προσδιορισμό των τιμών το ποσοστό κέρδους και για τον προσδιορισμό του ποσοστού κέρδους να είναι γνωστές οι τιμές παραγωγής, η μοναδική λύση είναι να προσδιορισθούν ταυτόχρονα τόσο οι τιμές όσο και το ποσοστό κέρδους με ένα κατάλληλο σύστημα εξισώσεων.

Φυσικά η παραπάνω μέθοδος, για να μην είναι μια απλή μόνο μαθηματική λύση του προβλήματος, μα και μαρξιστική επίσης, χρειάζεται να επιβεβαιώσει ακριβώς τις λογικές προϋποθέσεις του μαρξιστικού σχήματος. Αυτό, απλώς, μεταφράζεται στο ότι χρειάζεται να διατηρηθούν αμετάβλητα *συγχρόνως* τα συνολικά μεγέθη του δεδομένου καπιταλιστικού πλούτου (Σ αξιών = Σ τιμών) καθώς και το *ex novo* μέρος αυτού του πλούτου (Σ υπεραξίας = Σ κέρδους). Διαφορετικά, χρειάζεται να εξηγηθεί η προέλευση της διαφοράς (θετικής ή αρνητικής) είτε ανάμεσα στις συνολικές αξίες και συνολικές τιμές, είτε ανάμεσα στη συνολική υπεραξία και στα συνολικά κέρδη.

Επομένως το θέμα δεν είναι μια απλή «παραγωγή» των τιμών παραγω-

17. Ο.π., σ. 206.

18. L. von Bortkiewicz, *La teoria economica di Marx ed altri saggi su Böhm-Bawerk, Walras e Pareto*, εκδ. ιταλική Einaudi, 1971· P. Sweezy κ.ά., *La teoria dello sviluppo capitalistico*, εκδ. ιταλική Boringhieri, 1970· J. Winternitz, «Values and Prices: a Solution of the so called Transformation Problem», *Economic Journal*, Ιούνιος 1948· R.L. Meek, «Some Notes on the Transformation Problem», *Economic Journal*, Μάρτιος 1956· F. Seton, «The Transformation Problem», *Review of Economic Studies*, Ιούνιος 1957· M. Dobb, «Nota sul problema della trasformazione» στο βιβλίο *Teoria economica e socialismo*, εκδ. Editori Riuniti, 1974.

γής από τις αξίες αλλά και ένας αποκλεισμός των διαφορών ανάμεσα στα προαναφερόμενα συνολικά μεγέθη και άρα διατήρηση της αμεταβλητότητάς τους.

Ας ξεκινήσουμε με το σχήμα του L. von Bortkiewicz, μια και χρονικά ήταν ο πρώτος που έδωσε μια τέτοια λύση.¹⁹ Δουλεύει μ' ένα σχήμα τριών τομέων, όπως και ο Μάρξ. Στο σχήμα των αξιών δεν υπάρχει καμιά διαφορά από το αντίστοιχο μαρξιστικό σχήμα.

Το σχήμα όμως των τιμών παραγωγής γίνεται:

$$\begin{aligned}(C_1X + V_1Y) (1 + \rho) &= A_1X \\ (C_2X + V_2Y) (1 + \rho) &= A_2Y \quad [\text{σύστημα 4}] \\ (C_3X + V_3Y) (1 + \rho) &= A_3Z\end{aligned}$$

όπου X, Y, Z είναι οι τιμές των προϊόντων που παράγονται αντίστοιχα στον πρώτο, δεύτερο και τρίτο τομέα παραγωγής.

Το σύστημα 4 έχει τρεις εξισώσεις με τέσσερις άγνωστους (X, Y, Z, ρ), και για τη λύση του χρειάζεται να πάρουμε έναν απ' τους αγνώστους δεδομένο.

Ο L. von Bortkiewicz επιλέγει το Z = 1. Δηλαδή θεωρεί ότι η αξία μιας μονάδας των μέσων πολυτελείας ταυτίζεται με την τιμή μιας μονάδας των ίδιων μέσων και είναι ίση με 1.²⁰

Έτσι μπορούμε να έχουμε τη μαθηματική λύση του προβλήματος. Ό-

19. Οι προτεινόμενες λύσεις του L. von Bortkiewicz χρονολογούνται από το 1906-1907. Ως γνωστό, ο Bortkiewicz προτείνει ουσιαστικά δύο λύσεις του προβλήματος που μας απασχολεί εδώ: Μια λύση που περιέχεται στη μελέτη του «Zur Berichtigung der Grundlegenden Theoretischen Konstruktion von Marx im Dritter Band des «Kapital» στο *Courads Jahrbücher*, σειρά 3, XXXIV, 1907, σ. 319-35, ιταλική μετάφραση «Per una rettifica dei fondamenti della costruzione teorica di Marx nel terzo volume del capitale», στον τόμο *La teoria economica*, ό.π., στην οποία η τοποθέτηση των υποθέσεων και του εννοιολογικού πλαισίου για το σχηματισμό του παραγωγικού σχήματος είναι ακριβώς ταυτόσημη με του Μάρξ, και με την οποία λύση θα ασχοληθούμε στις σημειώσεις μας, και μια δεύτερη λύση που περιέχεται στη μελέτη του «Wertrechnung und Preisrechnung im marxschen System» στο *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, XXII (1906) και XXV (1907), ιταλική μετάφραση στο *La teoria economica*,... ό.π., και που προσπαθεί να δώσει μια «ρικαρντιανή» λύση στο πρόβλημα, βασισζόμενο στις γνωστές εξισώσεις του πρώτου που ασχολήθηκε με τα προβλήματα αυτά W.D. Dmitrieff, του οποίου η εργασία κυκλοφόρησε στα ρωσικά στη Μόσχα το 1904. Η ιταλική μετάφραση του έργου είναι *Studi economici. Tentativo di una sintesi organica della teoria del valore del lavoro con la teoria dell'utilità marginale*.

20. Η επιλογή αυτή γίνεται σύμφωνα με την υπόθεση ότι ο χρυσός, δηλαδή το εμπόρευμα - χρήμα, είναι ένα αγαθό πολυτελείας, και συνεπώς οι τιμές στον τρίτο τομέα δεν επηρεάζονται από το πέρασμα από τις αξίες στις τιμές παραγωγής. Αυτή η επιλογή προϋποθέτει όμως την άποψη (βλ. τη θέση του P. Sweezy στο βιβλίο *La teoria dello sviluppo capitalistico*, σ. 138, έκδ. Boringhieri) ότι το σχήμα των αξιών είναι δυνατό να εκφραστεί σε όρους χρήματος, πράγμα που όπως δείξαμε (βλ. σημ. 11) έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τη μαρξιστική λογική των τιμών παραγωγής ως απολύτων μεγεθών.

μως ένα απλό αλγεβρικό παράδειγμα²¹ μας δείχνει αμέσως ότι η προτεινόμενη λύση δεν επιβεβαιώνει τη βασική θέση του Μαρξ για την ταυτόχρονη διατήρηση της ισότητας ανάμεσα στο Σ αξιών και στο Σ τιμών από τη μια πλευρά και τη διατήρηση της ισότητας Σ υπεραξίας = Σ κέρδους από την άλλη. Μόνο το Σ υπεραξίας είναι ίσο με το Σ κέρδους, αφού έχει επιλεγεί το Z = 1. Αντίθετα η άλλη ισότητα δεν επιβεβαιώνεται.

Βλέπουμε την αδυναμία της λύσης του Bortkiewicz να διατηρήσει τον λογικό πυρήνα της σκέψης του Μαρξ. Μπορούμε να πούμε ότι επιτυγχάνεται «μια παραγωγή» των τιμών παραγωγής από τις αξίες, μα όχι εκείνη η παραγωγή που είχε κατά νου ο Μαρξ.

Παρά τις διαφορές, στις επιμέρους λεπτομέρειες, η ουσία των μοντέλων

21. Δίνουμε εδώ, ακριβώς το παράδειγμα που παρουσιάζει ο L. von Bortkiewicz στη μελέτη του *Per una Rettifica...*, ό.π.

ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ

τομέας παραγωγής	σταθερό κεφάλαιο	μεταβλητό κεφάλαιο	υπεραξία	αξία προϊόντος
I	225	90	60	375
II	100	120	80	300
III	50	90	60	200
Σύνολο	375	300	200	875

ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΤΙΜΗΣ (σύμφωνα με τον L. von Bortkiewicz)

τομέας παραγωγής	σταθερό κεφάλαιο	μεταβλητό κεφάλαιο	κέρδος	τιμή παραγωγής
I	288	96	96	480
II	128	128	64	320
III	64	96	40	200
Σύνολο	480	320	200	1000

ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΤΙΜΗΣ (σύμφωνα με τον Μαρξ)

τομέας παραγωγής	σταθερό κεφάλαιο	μεταβλητό κεφάλαιο	κέρδος	τιμή παραγωγής
I	225	90	93 ⁹ /27	408 ⁹ /27
II	100	120	65 ³ /27	285 ³ /27
III	50	90	41 ¹³ /27	181 ¹³ /27
Σύνολο	375	300	200	875

Ενώ λοιπόν στο σχήμα υπολογισμού των τιμών παραγωγής του Κ. Μαρξ δεν έχουμε καμία διαφορά ανάμεσα στις δύο ισότητες, στο σχήμα του L. von Bortkiewicz βλέπουμε ότι Σ τιμών είναι μεγαλύτερο από Σ αξιών (1000 > 875).

των άλλων μελετητών που επιχειρήσαν να «διορθώσουν» τη θέση του Μαρξ, παραμένει η ίδια. Έτσι η προτεινόμενη λύση από τον Winternitz,²² παρά το ότι απορρίπτει τη μέθοδο της μετατροπής του Bortkiewicz λόγω του ότι «... βασίζεται σε αδικαιολόγητες και όχι αναγκαίες υποθέσεις...», όπως είναι η υπόθεση σχετικά με το ότι «... οι τιμές στον τρίτο τομέα δεν επηρεάζονται στο πέρασμα από τις αξίες στις τιμές...», παραμένει εγκλωβισμένη στην προσπάθεια να δειχτεί η μαθηματική «παραγωγή» των τιμών από τις αξίες (χωρίς να καταφέρνει να διατηρήσει σε ισχύ ταυτόχρονα τις προαναφερόμενες ιδιότητες) με μοναδική διαφορά την επιλογή μιας άλλης μεταβλητής του συστήματος 4 ως σταθερής.

Εδώ επιλέγεται ως δεδομένη η ισότητα μεταξύ Σ τιμών και Σ αξιών, διότι «... αυτή είναι η σωστή αναλογία στο πνεύμα του μαρξιστικού συστήματος...».

Όμως και εδώ η εξωτερικά λαμβανόμενη ισότητα των δύο μεγεθών (Σ τιμών = Σ αξιών) δεν συνοδεύεται, μετά την επίλυση του συστήματος, από την ισότητα των δύο άλλων μεγεθών (Σ υπεραξίας = Σ κερδών).²³ Αντίστοιχα το μοντέλο που χρησιμοποιεί ο R.L. Meek²⁴ προϋποθέτει, ως εξωτερικό δεδομένο, την ισότητα μεταξύ Σ υπεραξίας και Σ κερδών.

Με την προϋπόθεση αυτή, μετά την επίλυση του συστήματος 4, δεν

22. J. Winternitz, *ό.π.*

23. Αλγεβρικό παράδειγμα, σύμφωνα με τις υποθέσεις του Winternitz:

ΣΥΣΤΗΜΑ ΑΞΙΩΝ

$$\begin{aligned} C_1 + V_1 + S_1 &= a \\ C_2 + V_2 + S_2 &= a \\ C_3 + V_3 + S_3 &= a \end{aligned}$$

ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ

$$\begin{aligned} 3 + 4 + 4 &= 11 \\ 18 + 15 + 15 &= 48 \\ 9 + 6 + 6 &= 21 \end{aligned}$$

$$30 \quad 25 \quad 25 = 80 = A$$

ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΙΜΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

$$\begin{aligned} (C_1X + V_1Y) (1 + \rho) &= a_1X & (3X + 4Y) (1 + \rho) &= 11X \\ (C_2X + V_2Y) (1 + \rho) &= a_2Y & (18X + 15Y) (1 + \rho) &= 48Y \\ (C_3X + V_3Y) (1 + \rho) &= a_3Z & (9X + 6Y) (1 + \rho) &= 21Z \\ a_1X + a_2Y + a_3Z &= a_1 + a_2 + a_3 = A & 11X + 48Y + 21Z &= 11 + 48 + 21 \end{aligned}$$

Μετά τη λύση του συστήματος των τιμών παραγωγής έχουμε τις ακόλουθες τιμές για καθέναν απ' τους τέσσερις αγνώστους:

$$X = 0,933 \qquad Y = 1 \qquad Z = 1,03 \quad \rho = 0,509$$

Ο προσδιορισμός των τιμών των αγνώστων μας επιτρέπει να υπολογίσουμε από το σύστημα των τιμών παραγωγής:

α. το Σ τιμών παραγωγής = 79,990 και
β. το Σ κερδών = 26,911

όπως φαίνεται το Σ τιμών παραγωγής = Σ αξιών (πράγμα που υπέθεσε ο Winternitz) ενώ αντίθετα το Σ κερδών = Σ υπεραξίας.

24. R.L. Meek, *ό.π.*

μπορεί να διατηρηθεί η ισότητα μεταξύ των δύο άλλων μεγεθών (Σ αξιών = Σ τιμών παραγωγής).²⁵

Συμπερασματικά, λοιπόν, βλέπουμε την αδυναμία αυτών των σχημάτων να δώσουν μια λύση σύμφωνα με τη λογική και την ουσία του μαρξιστικού σχήματος. Μπορούμε να πούμε ότι σ' αυτά τα σχήματα, το ουσιαστικό είναι η επίλυση του συστήματος 4, για τον ταυτόχρονο προσδιορισμό των τιμών παραγωγής και του ποσοστού κέρδους, και όχι η επιβεβαίωση της λογικής του μαρξιστικού σχήματος.

Πέρα από τη μη ορθότητα των προτεινόμενων λύσεων που αναφέραμε παραπάνω, εκείνο που θέλουμε να δείξουμε είναι ότι όλες οι λύσεις στηρίζονται στην υπόθεση ότι στην οικονομία παράγονται μόνο τρία εμπορεύματα, ένα για κάθε τομέα.

Μπορούμε τώρα να ξεπεράσουμε τη στενότητα της υπόθεσης αυτής και να προχωρήσουμε στην παρουσίαση ενός σχήματος το οποίο θα ονομάσουμε *ολοκληρωμένο*, και διαμέσου του οποίου δίνεται η επίλυση του προβλήματος της μετατροπής των αξιών σε τιμές παραγωγής, ακριβώς όπως υπέδειξε ο ίδιος ο Μαρξ.²⁶

Όπως είδαμε, ο Μαρξ εργάζεται με τρεις τομείς για να παρουσιάσει την κοινωνική παραγωγή. Κάθε τομέας αντιπροσωπεύει ένα σύνολο προϊόντων. Λέγοντας ότι ο πρώτος τομέας παράγει μέσα παραγωγής, εννοούμε ότι αν-

25. Αλγεβρικό παράδειγμα που παρουσιάζεται από τον R.L. Meek:

ΣΥΣΤΗΜΑ ΑΞΙΩΝ

ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ

$$\begin{array}{rcl} C_1 + V_1 + S_1 = a_1 & & 3 + 4 + 4 = 11 \\ C_2 + V_2 + S_2 = a_2 & & 18 + 15 + 15 = 48 \\ C_3 + V_3 + S_3 = a_3 & & 9 + 6 + 6 = 21 \end{array}$$

Στη βάση της υπόθεσης για διατήρηση της συνολικής υπεραξίας ίσης με το συνολικό κέρδος, έχουμε:

$$\begin{array}{rcl} C_1X + V_1Y + S_1' = a_1X & 2,592 + 3,710 + 3,202 = & 9,504 \\ C_2X + V_2Y + S_2' = a_2Y & 15,552 + 13,911 + 15,052 = & 44,515 \\ C_3X + V_3Y + S_3' = a_3Z & 7,776 + 5,564 + 6,784 = & 20,124 \end{array}$$

στη βάση της:

$$\begin{array}{ccc} \underline{S_1} & \underline{S_2} & \underline{S_3} \\ CX + VY & CX + VY & CX + VY \end{array}$$

$$S_1 + S_2 + S_3 = S_1' + S_2' + S_3'$$

$$\Sigma \text{ τιμών} = 74,143$$

$$\Sigma \text{ αξιών} = 80$$

$$\Sigma \text{ υπεραξ.} = 25$$

$$\Sigma \text{ κερδών} = 25,038$$

δηλαδή Σ τιμών = Σ αξιών

26. Η υπόδειξη του Μαρξ περιέχεται στο συγκεκριμένο απόσπασμα στο οποίο κάναμε αναφορά.

τιπροσωπεύει το σύνολο μιας σειράς παραγωγικών διαδικασιών, που παράγουν αυτά τα μέσα παραγωγής.

Αυτά τα προϊόντα, που παράγονται εσωτερικά στον πρώτο τομέα, χρειάζεται να ανταλλαθούν μεταξύ τους βάσει των τιμών και όχι βάσει των αξιών τους, για να μην επαναλάβουμε το λάθος από το οποίο ξεκινήσαμε.

Επομένως χρειάζεται να αποσυναθροίσουμε το σχήμα και να αποδώσουμε σε κάθε προϊόν μια εξίσωση που θα αντιπροσωπεύει την παραγωγική του διαδικασία.

Φτάνουμε έτσι στο ακόλουθο σχήμα:²⁷

$$n \quad (C_{1(C_1)}P(C_1) + \dots + C_{n(C_1)}P(C_n) + L(C_1)W) (1 + r) = C_1P(C_1)$$

$$(C_{1(C_n)}P(C_1) + \dots + C_{n(C_n)}P(C_n) + L(C_n)W) (1 + r) = C_nP(C_n)$$

$$n \quad (C_{1(v_1)}P(C_1) + \dots + C_{n(v_1)}P(C_n) + L(v_1)W) (1 + r) = V_1P(v_1)$$

$$(C_{1(v_n)}P(C_1) + \dots + C_{n(v_n)}P(C_n) + L(v_n)W) (1 + r) = V_nP(v_n)$$

$$n \quad (C_{1(m_1)}P(C_1) + \dots + C_{n(m_1)}P(C_n) + L(m_1)W) (1 + r) = M_1P(m_1)$$

$$(C_{1(m_n)}P(C_1) + \dots + C_{n(m_n)}P(C_n) + L(m_n)W) (1 + r) = M_nP(m_n)$$

όπου:

$L(C_1) + L(C_2) + \dots - L(C_n) + L(V_1) + \dots + L(V_n) + L(M_1) + \dots + L(M_n) = L$
 οι απασχολούμενοι εργάτες·

$W = \alpha (V_1/A) + \dots + w(V_n/K)$ είναι το ποσοστό μισθού.

($A \dots K$ είναι οι παραχθείσες ποσότητες των αντίστοιχων μισθιακών εμπορευμάτων).

Είναι ένα σύστημα με $3n$ εξισώσεις και $3n + 1$ αγνώστους ($3n(P), \tau$). Με $P(M) = 1$ το σύστημα αυτό, όμως «... που φαίνεται να ξεπερνά όλες τις τυπικές δυσκολίες, δημιουργεί τη σοβαρότερη ουσιαστική δυσκολία...».²⁸

Οι ποσότητες εργασίας που αντιπροσωπεύουν τα διάφορα εμπορεύματα, τόσο σαν μέσα παραγωγής όσο και σαν προϊόντα, δεν παίζουν κανένα ρόλο μέτρησης στο παρόν σχήμα. Είναι απλά δεδομένα. Δηλαδή μπορούν και να αντικατασταθούν από τις φυσικές ποσότητες των εμπορευμάτων, χωρίς να δημιουργηθεί κανένα πρόβλημα. Αντίθετα στο μαρξιστικό σχήμα που αρ-

27. Luca Meldolesi, *ό.π.* εισαγωγή, σ. XII.

28. Cl. Napoleoni, *Il valore*, σ. 95, εκδ. Isedi.

θρώνεται στη θεωρία της εργασίας-αξίας, είναι απαραίτητο να εκφράσουμε τα εμπορεύματα σε όρους ποσότητας εργασίας για τον προσδιορισμό των αξιών ανταλλαγής.

Επομένως και η θεωρία εργασίας-αξίας δεν παίζει κανέναν ουσιαστικό ρόλο στο παραπάνω σχήμα.

*«... Τοιουτοτρόπως το πρόβλημα της μετατροπής, ανεπτυγμένο σύμφωνα με την υπόδειξη του ίδιου του Μάρξ, αυτοκαταστρέφεται, μια και το σχήμα στο οποίο φθάνει δεν είναι μια μετατροπή των αξιών σε τιμές, μα ένας προσδιορισμός των τιμών ανεξάρτητα από τις αξίες...».*²⁹

Το σχήμα τώρα στο οποίο καταλήξαμε μπορεί να μετασχηματιστεί, αντικαθιστώντας τις ποσότητες εργασίας με τις ποσότητες των εμπορευμάτων, έτσι ώστε να έχουμε μία μόνο εξίσωση για κάθε παραγόμενο εμπόρευμα, το οποίο μπορεί να εισέρχεται σε περισσότερους τομείς.

Φτάνουμε έτσι στο παρακάτω σχήμα:

$$(A_{\alpha}p_{\alpha} + B_{\alpha}p_{\beta} + \dots + Z_{\alpha}p_z + L_{\alpha_1}W) (1 + r) = A p_{\alpha}$$

$$(A_{\beta}p_{\alpha} + B_{\beta}p_{\beta} + \dots + Z_{\beta}p_z + L_{\beta_1}W) (1 + r) = B p_{\beta}$$

.....

$$(A_z p_{\alpha} + B_z p_{\beta} + \dots + Z_z p_z + L_{z_1}W) (1 + r) = Z p_z$$

όπου: A, B, ..., Z είναι οι παραγόμενες ποσότητες των εμπορευμάτων α, β, ..., z. A_α, A_β, ..., A_z, είναι οι ποσότητες του εμπορεύματος «α» που χρησιμοποιήθηκαν ως σταθερό κεφάλαιο. Το ίδιο φυσικά ισχύει και για όλα τα εμπορεύματα «β», ... «z».

Επίσης:

$$W = A_W p_{\alpha} + B_W p_{\beta} + \dots + Z_W p_z \quad \text{όπου}$$

A_W, B_W, ..., Z_W είναι οι ποσότητες των εμπορευμάτων α, β, ... z που εισέρχονται στον ενιαίο μισθό.

L = L_α + L_β + ... + L_z, είναι ο αριθμός των εργατών που απασχολούνται στις διάφορες παραγωγές.

Είναι ένα σύστημα n εξισώσεων με n + 1 αγνώστους (οι n τιμές και το ποσοστό κέρδους, r).

Εάν θεωρήσουμε το εμπόρευμα-μέτρο p_M = 1, το σύστημα λύνεται.

Το σχήμα αυτό φυσικά για τους γνωρίζοντες δεν είναι άλλο από το σχήμα του P. Sraffa.³⁰

Καλώντας, τώρα, σε αντίθεση με το προηγούμενο σχήμα, A, B, ..., Z τις

29. Ό.π., σ. 96.

30. P. Sraffa, *Produzione di merci a mezzo di merci*, Einaudi, 1961.

αξίες των παραγόμενων εμπορευμάτων —και όχι τις φυσικές παραγόμενες ποσότητες— και με τον ίδιο τρόπο καλέσουμε και τα άλλα σύμβολα που χρησιμοποιήσαμε προηγουμένως, επιτυγχάνουμε το παρακάτω σχήμα:

$$(A_{11}P_1 + A_{21}P_2 + \dots + A_{n1}P_n) (1 + r) = A_1P_1$$

$$(A_{12}P_1 + A_{22}P_2 \dots + A_{n2}P_n) (1 + r) = A_2P_2$$

$$\dots \dots \dots$$

$$(A_{1n}P_1 + A_{2n}P_2 + \dots + A_{nn}P_n) (1 + r) = A_nP_n$$

που είναι το σχήμα που επεξεργάστηκε ο Seton.³¹ Η ταυτότητα των δύο συστημάτων είναι εμφανής. Η μοναδική διαφορά —στο πρώτο τα εμπορεύματα εκφράζονται σύμφωνα με τις φυσικές μονάδες κάθε εμπορεύματος (λίτρα, μέτρα, κλπ.), ενώ στο δεύτερο σε μονάδες εργασίας— είναι ασήμαντη και δεν δημιουργεί απολύτως κανένα πρόβλημα.

Και εδώ έχουμε n εξισώσεις με $n + 1$ αγνώστους (όπου n οι τιμές συν το ποσοστό κέρδους).

Εάν θέσουμε μία οποιαδήποτε τιμή $= 1$ μπορούμε να λύσουμε το σύστημα.

Αλλά και εδώ οι ποσότητες «εργασίας» δεν έχουν καμιά αξία για τον προσδιορισμό των τιμών και του ποσοστού κέρδους, και μπορούν να αντικατασταθούν από τις φυσικές ποσότητες των εμπορευμάτων.

Ας δούμε την επεξήγηση που δίνει ο C. Napoleoni στο συγκεκριμένο θέμα:

«... εάν το A_1 είναι ίσο με 1.000, αυτό σημαίνει ότι υπάρχουν 1.000 μονάδες εργασίας στο πρώτο εμπόρευμα· μα εάν υποθέσουμε σαν μοναδιαία ποσότητα του πρώτου εμπορεύματος εκείνη την ποσότητα που χρειάζεται μια μονάδα εργασίας για να παραχθεί, 1.000 είναι η ποσότητα του εμπορεύματος που παράγεται από το σύστημα.

*Αυτό θέλει να πει ότι αυτοί οι συντελεστές, που φαίνονται αξίες, δεν έχουν κανένα λόγο να θεωρούνται σαν τέτοιοι, τη στιγμή που είναι φανερό ότι μπορούν να αντικατασταθούν από φυσικές ποσότητες των εμπορευμάτων, με οποιοδήποτε τρόπο μετρούμενες...».*³²

Ανακεφαλαιώνοντας: Ο Μαρξ πίστευε ότι δεν είναι δυνατός ο υπολογισμός των τιμών παραγωγής παρά μόνο σαν παράγωγα των αξιών μετά από μια διαδικασία ανακατανομής της υπεραξίας σύμφωνα με το ενιαίο ποσοστό κέρδους και με σύγχρονη διατήρηση της αμεταβλητότητας των συνολικών μεγεθών της υπεραξίας και του κέρδους.

31. F. Seton, *ό.π.*

32. Cl. Napoleoni, *Il valore*, σ. 95.

Η επαλήθευση αυτής της συνολικής πρότασης θα σήμαινε ότι ο νόμος της εργασίας-αξίας ισχύει.

Στα σχήματα που αναφέραμε, όμως, το κυρίαρχο στοιχείο, σε τελική ανάλυση, είναι η προσπάθεια επιβεβαίωσης μονάχα της μιας πλευράς της μαρξιστικής σκέψης:

Δηλαδή το ότι ο προσδιορισμός των τιμών παραγωγής χρειάζεται να ξεκινήσει από τις αξίες, ανεξάρτητα από το αν θα επιβεβαιωθεί το δεύτερο μέρος (αμεταβλητότητα των απολύτων μεγεθών) που είναι και το κυρίαρχο στη μαρξιστική υπόθεση.

Στον Μαρξ, το πρόβλημα της παραγωγής των τιμών παραγωγής από τις αξίες δεν υπάρχει ως ανεξάρτητο πρόβλημα (αυτό καθ' αυτό) αλλά συνδεδεμένο με τη διατήρηση της αμεταβλητότητας της ισότητας της Συνολικής υπεραξίας με τα συνολικά κέρδη, καθώς και Σ τιμών = Σ αξιών.

Επομένως, εκείνο που μετρά είναι ο συγκεκριμένος τρόπος, όπου οι τιμές παραγωγής παράγονται από τις αξίες, και όχι ένας γενικός και αόριστος τρόπος παραγωγής.

Ένας τέτοιος τρόπος δεν έχει καμιά αξία, για την επιβεβαίωση του νόμου της εργασίας-αξίας.

Σύμφωνα λοιπόν μ' αυτά, το να προσπαθούν να αποδείξουν (και το καταφέρνουν άλλωστε) όλα τα σχήματα που έχουν σαν αφητηρία το σχήμα του Bortkiewicz, ότι είναι δυνατόν να προσδιορισθούν οι τιμές παραγωγής ξεκινώντας από τις αξίες, είναι χωρίς σημασία για την επιβεβαίωση του νόμου της εργασίας-αξίας, εφόσον αυτή η προσπάθεια δεν συνοδεύεται από την επιβεβαίωση της ταυτόχρονης ισότητας των συνολικών αξιών με τις συνολικές τιμές και των συνολικών κερδών με την συνολική υπεραξία.

§ 6

Η συνειδητοποίηση και η αποκάλυψη ενός λάθους χρησιμεύει ελάχιστα, αν δεν ακολουθήσει μια προσπάθεια εξήγησης του λάθους αυτού. Στη βάση αυτή, που καθορίζεται από την παραπάνω σκέψη, θα μεταφέρουμε στη συνέχεια, συνοπτικά, δύο από τις πολλές απόψεις που διατυπώθηκαν, για να εξηγήσουν τους λόγους ύπαρξης του συγκεκριμένου λάθους στη μαρξιστική αντιμετώπιση του προσδιορισμού των τιμών παραγωγής.³³

33. Η πρώτη άποψη ανήκει στον C. Napoleoni και έχει διατυπωθεί σε τρεις εργασίες του: I. «Quale funzione ha avuto la "rivista trimestrale"», δημοσίευση στη *Rinascita*, v. 39/6.10.72. II. «Sulla teoria della produzione come processo circolare» στο βιβλίο *Il dibattito su Sraffa*, επιμ. F. Botta, ιταλική έκδοση de Donato. III. *Il valore, ό.π.* Η δεύτερη άποψη ανήκει στον M. Lippi διατυπωμένη στο βιβλίο του *Marx, il valore come costo sociale reale*, ιταλική έκδοση E-tas Libri.

Οι απόψεις αυτές έχουν κοινή αφετηρία τη θέση ότι η μαρξιστική θεωρία εργασίας-αξίας είναι λανθασμένη, και δεν μπορεί να λειτουργήσει, εάν ο λογικός πυρήνας της παραμένει αμετάβλητος, παρά τις δυνατές επεμβάσεις που μπορούν να γίνουν στα επιμέρους σημεία της.

Το δεύτερο κοινό σημείο είναι ότι ανήκουν και οι δύο σε μελετητές που ανήκουν στον επιστημονικό χώρο της Ιταλίας, ο οποίος αποτέλεσε κατά τη δεκαετία του '60 εστία της ανάπτυξης και εμβάθυνσης της μαρξιστικής θεωρίας της θεωρίας-αξίας.

Το γιατί η Ιταλία αποτέλεσε την εστία, ειδικά γι' αυτή τη μαρξιστική θεωρία, δεν είναι θέμα του παρόντος άρθρου— ίσως να ξεφεύγει και από τις ικανότητες και τις επιθυμίες του γράφοντος — αλλά σίγουρα δεν είναι ανεξάρτητο από την ύπαρξη του έργου του Sraffa.

Τρίτο κοινό σημείο και ίσως το σημαντικότερο είναι ότι η αναζήτηση της αιτίας του συγκεκριμένου λάθους στρέφεται σε χώρους που ξεπερνούν κατά πολύ τα στενά όρια της «οικονομικής» εξήγησης και μπαίνουν σε θέματα που στηρίζουν το γενικότερο επιστημονικό οικοδόμημα του Μαρξ. Μετά τη σύντομη αυτή σημείωση μπορούμε να αντιμετωπίσουμε συγκεκριμένα τις δύο αυτές απόψεις.

Συνοπτικά ο Napoleoni υποστηρίζει ότι ο Μαρξ έχει θέσει λανθασμένα το πρόβλημα της μετατροπής των αξιών σε τιμές παραγωγής, με αποτέλεσμα την απώλεια του νόμου της εργασίας-αξίας. Η θεωρία αυτή για τον Μαρξ δεν είναι ένας νόμος που περιέχει μονάχα μια ανταλλακτική σχέση, όπως συμβαίνει αντίστοιχα στον D. Ricardo, ο οποίος δέχεται τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής σαν φυσικές-πραγματικές.

Η θεωρία της εργασίας-αξίας «περιέχει» πέρα από μια σχέση ανταλλαγής απλά ποσοτική, ρικαρτιανή θα λέγαμε, μια σχέση ανταλλαγής που λειτουργεί όχι μόνο ως μέσο (ένωσης) μεσολάβησης των διαφορετικών ιδιωτικών εργασιών μα ταυτόχρονα και ως μέσο χωρισμού τους.

Η πρώτη πλευρά, η *κοινωνική*, εκφράζεται στην αξία του εμπορεύματος (αφηρημένη εργασία), ενώ η δεύτερη, η *ιδιωτική*, χωριστά στην αξία χρήσης του εμπορεύματος (συγκεκριμένη εργασία).

Και πάνω ακριβώς σ' αυτή την ένωση — χωρισμό της ανθρώπινης εργασίας περιέχεται η θεωρία του φετιχισμού — αλλοτρίωσης που κυριαρχεί στο

¹ Άλλες εργασίες για το ίδιο θέμα είναι: S. Vicarelli, «Il problema della trasformazione: fine di una controversia», τχ. 5-6 του *Note Economiche*, σ. 92-5, 1975· G. Rodano, *La teoria dei prezzi da Marx a Sraffa*, εκδ. Coop. Editrice di Economia e Commercio, Νάπολη 1976, σ. 75-91· L. Meldolesi, «Alcuni osservazioni su dialettica ed economia», εισαγωγή στο βιβλίο του Enrico Grassi, *L' esposizione dialettica nel capitale di Marx*, εκδ. Basilicata Editrice, 1976· M. Bianchi, M. D' Antonio, C. Napoleoni, «Per la ripresa di una critica dell' economia politica», *Rinascita*, φ. 43, 1973.

καπιταλιστικό σύστημα. Δηλαδή η θεωρία της εργασίας-αξίας του Μαρξ καταφέρνει να περιλάβει την αρχική διαλεκτική αντίφαση που υπάρχει μέσα στο εμπόρευμα και αναπτύσσοντάς τη να περάσει σε διαδοχικές διαλεκτικές αντιφάσεις (ΕΜΠΟΡΕΥΜΑ - ΧΡΗΜΑ, ΚΕΦΑΛΑΙΟ - ΜΙΣΘΩΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ) του καπιταλισμού.

Απ' αυτό ακριβώς, προσθέτει ο C. Napoleoni, προκύπτει ότι μέσα στη θεωρία εργασίας-αξίας (εδώ είναι η θέση κλειδί) έχουμε τη συνύπαρξη τόσο μιας θεωρίας «ισορροπίας» όσο και μιας θεωρίας «κρίσης» του καπιταλιστικού συστήματος, όπου συνεχώς επιδρούν η μια στην άλλη.

Περνώντας στην εξέταση των τιμών παραγωγής ο C. Napoleoni υποστηρίζει ότι αυτή είναι η κατηγορία μέσα από την οποία εκδηλώνεται η τάση «ισορροπίας» στην καπιταλιστική αγορά, μια και είναι η κατηγορία που στηρίζει την ύπαρξή της στην πραγμάτωση ενός ίσου ποσοστού κέρδους.

Έτσι οι τιμές παραγωγής εκφράζουν μόνο τη μια πλευρά της καπιταλιστικής αγοράς, την πλευρά της ισορροπίας και της αρμονίας. Επομένως το πέρασμα από μια κατηγορία όπως η «αξία», που περιέχει και εκφράζει συγχρόνως και τις δύο πλευρές της καπιταλιστικής αγοράς («κρίση - ισορροπία»), σε μια άλλη κατηγορία, που εκφράζει μονάχα τη μια πλευρά (ισορροπία), δεν μπορεί να γίνει με μια απλή μαθηματική σχέση (αυτό μας οδηγεί σε μια καθαρά ρικαρντιανή θέση) μα μόνο με μια «πραγματική μεσολάβηση» (mediazione reale).

Έτσι ο ίδιος ο Μαρξ, τοποθετώντας τη λύση του προβλήματος σ' αυτό το επίπεδο, δίνει μια καθαρή ρικαρντιανή λύση, σε αντίθεση με την αντίληψή του για τον καπιταλισμό σαν «αναποδογυρισμένη πραγματικότητα».

Η άποψη αυτή του C. Napoleoni στηρίζεται, όπως φάνηκε από την παρουσίαση, στη *θεώρηση των τιμών παραγωγής ως τιμών ισορροπίας*. Επομένως η κύρια κριτική στρέφεται γύρω από αυτή την αντίληψή του.

Ο Claudio de Vincenti³⁴ επιχειρεί μια ουσιαστική κριτική ακριβώς σ' αυτό το σημείο, η οποία, κατά την άποψή μας, είναι απόλυτα δικαιολογημένη και επιτυχής. Οι τιμές ισορροπίας (νεοκλασικές) μπορούν να ορισθούν, κατά τον L. Walras, τα λόγια του οποίου μεταφέρει ο de Vincenti, σαν εκείνες οι τιμές στις οποίες έχουμε

*«... την επίτευξη από τη μεριά κάθε ανταλλαγέα τη μέγιστη χρησιμότητα, και... την ισότητα της ζητούμενης ποσότητας και της προσφερόμενης ποσότητας για κάθε εμπόρευμα από τη μεριά όλων των ανταλλαγέων...».*³⁵

Δηλαδή οι νεοκλασικές τιμές ισορροπίας μπορούμε να πούμε ότι εξασφαλίζουν την ισχύ δύο συνθηκών ταυτόχρονα:

34. C. de Vincenti, *ό.π.*, σ. 117-126.

35. L. Walras, «Elementi di economia politica pura», εκδ. UTET.

- α) μιας υποκειμενικής: τη μέγιστη χρησιμότητα και
- β) μιας αντικειμενικής: ισορροπία ζήτησης-προσφοράς.

Σ' αυτόν τον ορισμό των τιμών ισορροπίας εκφράζεται η αντίληψη των νεοκλασικών η οποία εξηγεί τον καπιταλισμό σαν... μια οικονομία στην οποία όλα τα οικονομικά υποκείμενα επιτυγχάνουν μια μέγιστη χρησιμότητα (ικανοποίηση της α' συνθήκης) και δεύτερο σαν μια οικονομία «αρμονίας» όπου η ζήτηση και η προσφορά λύνουν το πρόβλημα της ισορροπίας της κοινωνίας (ικανοποίηση της β' συνθήκης).

Στην πλέον ολοκληρωμένη της μορφή, η αντίληψη αυτή (Γενική Ισορροπία) δημιουργεί μια θεωρία για την περιγραφή της καπιταλιστικής οικονομίας με κύριο χαρακτηριστικό της την *αρμονία* και

«... μ' αυτό τον τρόπο αρνείται ολοκληρωτικά το χαρακτηριστικό της αντιφατικότητας της καπιταλιστικής αγοράς την οποία ο Μαρξ είχε υποδείξει σαν εκδήλωση του προσδιορισμένου ιστορικά χαρακτήρα του τρόπου παραγωγής του οποίου είναι η έκφραση...»³⁶

Αν θελήσουμε να μεταφέρουμε τις δύο αυτές συνθήκες στην κλασική σκέψη θα μπορούσαμε να πούμε ότι σημαίνουν αντίστοιχα:

1. μοναδικότητα ποσοστού κέρδους·
2. ισοδυναμία μεταξύ παραγόμενων ποσοτήτων και κοινωνικών αναγκών.

Τώρα σε σχέση με το πώς καθορίσαμε τις τιμές ισορροπίας, μπορούμε να πούμε για τις τιμές παραγωγής ότι εξασφαλίζουν μόνο τη μια συνθήκη, αυτή που ονομάσαμε υποκειμενική, δηλαδή την εφαρμογή ενός ίσου ποσοστού κέρδους για όλα τα επενδύσιμα κεφάλαια. Αυτό σημαίνει ότι έχουμε μια εξήγηση του καπιταλισμού τελείως διαφορετική από εκείνη που απορρέει με τη θεώρηση των νεοκλασικών τιμών ισορροπίας, δηλαδή μιας ανταγωνιστικής - αναρχούμενης παραγωγής, και αυτό γιατί ο νόμος που προηγείται των τιμών παραγωγής δεν ανάγεται στη λειτουργία της προσφοράς - ζήτησης.

Από εδώ δηλαδή συνάγεται το συμπέρασμα ότι η διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου είναι ουσιαστικά διαφορετική από τη διαδικασία πραγματοποίησης της παραγόμενης αξίας.

Δηλαδή η καπιταλιστική αγορά παρουσιάζεται σαν ο τόπος που τίθενται αντιμέτωπες η παραγωγή για την αξία (υπεραξία) και οι κοινωνικές ανάγκες και όπου η πρώτη είναι η κυρίαρχη, ενώ η δεύτερη είναι απόλυτα υποταγμένη στην πρώτη, σε τέτοιο σημείο που να παρουσιάζεται σαν μια συνθήκη για ικανοποίηση.

36. C. de Vincenti, *ό.π.*, σ. 118.

Εδώ, λοιπόν, δημιουργείται μια συνεχής ρήξη με συνέπεια τις αλληπάλληλες κυκλικές κρίσεις του συστήματος.

Συμπερασματικά λοιπόν, σύμφωνα πάντα με τον de Vincenti:

«... Οι τιμές παραγωγής δεν ορίζουν μια κατάσταση ισορροπίας για την αγορά.

Τιμές παραγωγής είναι μόνο εκείνες οι οποίες, εάν πραγματοποιηθούν, επιτρέπουν σε κάθε κεφάλαιο να επιτύχει το ίδιο ποσοστό κέρδους.

Παραμένει όμως ανοικτό το πρόβλημα των συνθηκών, σύμφωνα με τις οποίες τα εμπορεύματα μπορούν πραγματικά να πωληθούν στο ύψος των τιμών παραγωγής, και συνεπώς των συνθηκών στις οποίες έχουμε ισορροπία στην αγορά...».³⁷

Άρα, συνεχίζει ο de Vincenti:

«... Η τιμή παραγωγής δεν είναι η “συγκεκριμένη μορφή” στην οποία εκδηλώνεται η ισορροπία μεταξύ παραγωγής της αξίας και της κοινωνικής ανάγκης, αλλά είναι η “συγκεκριμένη μορφή” της αξίας.

Αξία και Τιμή παραγωγής δεν είναι δύο αντίθετες στιγμές της αγοράς, αλλά βρίσκονται σε μια σχέση αντιστοιχία “ουσίας και συγκεκριμένης μορφής”».

Περνάμε τώρα στη δεύτερη άποψη, την άποψη του Marco Lippi που θεωρεί την αξία ως πραγματικό κοινωνικό κόστος.

Ο Lippi θεωρεί ότι η θεωρία της εργασίας-αξίας του Μαρξ κυριαρχείται σε όλες της τις διακλαδώσεις από ένα «νατουραλιστικό» στοιχείο που την οδηγεί σε λανθασμένα συμπεράσματα.

Σύμφωνα με τον Μαρξ, η εργασία ως μέτρο των δυσκολιών που πρέπει να ξεπεραστούν, δηλαδή σαν κοινωνικό πραγματικό κόστος,³⁸ είναι το μέτρο που εμμένει στο προϊόν, ανεξάρτητα από τον ιστορικό τρόπο της παραγωγής.

Αυτή η αρχή του πραγματικού κόστους αναπτύσσεται από τον Μαρξ, και για κάθε φαινόμενο δεμένο με το εμπόρευμα και την αξία ανταλλαγής. Έτσι η αξία είναι η μορφή που παίρνει το πραγματικό κόστος, όταν τα αντι-

37. Ό.π., σ. 120.

38. «... Με την “αρχή του πραγματικού κόστους” αναφερόμαστε στην ιδέα, παρούσα στον Smith και στον Ricardo, και κεντρική στον Μαρξ, της αναγκαίας εργασίας για την παραγωγή αντικειμένων σαν μέτρο τους, εφόσον είναι προϊόντα, ξέχωρα από την ύπαρξή τους σαν αντικείμενα ανταλλαγής.

Θα χρησιμοποιήσουμε στη συνέχεια την έκφραση «πραγματικό κοινωνικό κόστος» για να επιμείνουμε στον αντικειμενικό κοινωνικό χαρακτήρα που δίνεται στο μέγεθος της ενσωματωμένης εργασίας από τον Μαρξ, ενάντια στην ιδέα του Smith για την εργασία σαν θυσία...», Μ. Lippi, ό.π., σ. 6, σημ. 8.

κείμενα γίνονται εμπορεύματα. Το μέγεθος της αξίας είναι ακριβώς το πραγματικό κόστος.

Η αξία περιγράφεται σαν μια μικτή κατηγορία. Από τη μια μεριά ο προσδιορισμός του μεγέθους της προέρχεται από τη θεώρηση της γενικής παραγωγής, ανεξάρτητα από τις ιστορικές σχέσεις μέσα στις οποίες αυτή πραγματοποιείται, ο προσδιορισμός αυτός γεννιέται σ' ένα επίπεδο φυσικό κοινωνικό, όπως και η αρχή του πραγματικού κόστους στον Smith και στον Ricardo.

Από την άλλη μεριά, η αξία είναι η μορφή μέσα από την οποία αυτό το μέγεθος εκδηλώνεται όταν τα προϊόντα της εργασίας είναι εμπορεύματα. Ποια είναι η σχέση που συνδέει αυτές τις δύο πλευρές της κατηγορίας αξία;

«... Σταματώντας την εργασία, δεν λέω για ένα χρόνο μα μόνο για δυο βδομάδες, κάθε έθνος θα εξαφανιζόταν, αυτό είναι κάτι που ακόμη κι ένα μωρό γνωρίζει. Όπως επίσης γνωρίζει ότι οι ποσότητες των προϊόντων που ανταποκρίνονται σε διάφορες ανάγκες, ζητούν διαφορετικές ποσότητες, και ποσοτικά ορισμένες, της συνολικής κοινωνικής εργασίας. Αυτή η ανάγκη της διανομής της κοινωνικής εργασίας σε ορισμένες αναλογίες δεν ακυρώνεται διόλου από την ορισμένη μορφή της κοινωνικής παραγωγής, μόνο μπορεί ν' αλλάξει τον τρόπο εμφάνισής της, είναι *self evident*. Οι νόμοι της φύσης δεν μπορούν ποτέ να ακυρωθούν. Εκείνο που μπορεί να αλλάξει σε διαφορετικές ιστορικές συνθήκες δεν είναι παρά η μορφή με την οποία αυτοί οι νόμοι επιβάλλονται. Και η μορφή με την οποία αυτή η αναλογική διανομή της εργασίας επιβεβαιώνεται, σε μια δεδομένη κοινωνική κατάσταση, όπου η σύνδεση της κοινωνικής εργασίας γίνεται ως ιδιωτική ανταλλαγή των ατομικών προϊόντων της εργασίας, είναι ακριβώς η αξία ανταλλαγής αυτών των προϊόντων. Η επιστήμη υπάρχει ακριβώς γι' αυτό: να εξακριβώσει πώς ο νόμος της αξίας επιβάλλεται...».³⁹

Ο Lippi απαντώντας στην ερώτηση αυτή με το παραπάνω απόσπασμα, δείχνει πως ο Μαρξ πίστευε ότι:

«Η υλική βάση στην οποία πραγματοποιείται η παραγωγή των εμπορευμάτων παίζει ένα ρόλο αιτιακό στον προσδιορισμό των σχέσεων ανταλλαγής. Ένας φυσικός νόμος επιβάλλεται διαμέσου των χαρακτηριστικών "μορφών" της παραγωγής...».⁴⁰

Φαίνεται δηλαδή καθαρά ότι η βάση της αξίας-εργασίας ανήκει στο σύνολο των προσδιορισμών που ισχύουν για τη γενική παραγωγή.

39. Marx - Engels, *Opere Complete*, τ. XLIII, σ. 527-8, εκδ. ιταλική Editori Riuniti.
40. M. Lippi, *ό.π.*, σ. 49.

Η ισότητα μεταξύ ενσωματωμένης εργασίας και αξίας έχει τη ρίζα της στο χώρο μιας θεωρίας της γενικής παραγωγής, της οποίας οι νόμοι δεν μπορούν να ακυρωθούν μέσα στην παραγωγή των εμπορευμάτων, μα μπορούν μόνο να αλλάξουν στη μορφή.

Στο γράμμα στον Kugelmann, βρίσκεται ο δεσμός ανάμεσα στη «φυσική βάση» της αξίας και στις παρατηρούμενες ποσότητες.

Ο φυσικός νόμος προσδιορίζεται ως εξής: (δεδομένες οι μέθοδοι παραγωγής) υπάρχει μια ανταπόκριση ανάμεσα στη σύνθεση της παραγωγής σε όρους αξίας χρήσης και στη διανομή της εργασίας ανάμεσα στους διάφορους τομείς.

Οι άνθρωποι στις σχέσεις τους, άσχετα με τη μορφή, δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να διανέμουν την αναγκαία εργασία για την παραγωγή των πραγμάτων.

Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο ο «φυσικός νόμος» επιβάλλεται στην παραγωγή των εμπορευμάτων. Η αξία (μέγεθος) εκφράζει το δικό τους πραγματικό-κοινωνικό κόστος.

«... Ο νόμος αξίας-εργασίας έχει τη βάση του, σύμφωνα με τον Μαρξ, στην ανάγκη της παραγωγής εμπορευμάτων να ομοιοποιηθεί σ' ένα επίπεδο φυσικής νομιμότητας».⁴¹

Σ' αυτό το νατουραλιστικό στοιχείο που διαπερνά κάθε πλευρά της σκέψης του Μαρξ, στο δεδομένο θέμα, επικεντρώνεται η κριτική του Μ. Lippi, ο οποίος πιστεύει ότι:

«...Η θεώρηση για τη φυσική βάση της παραγωγής εμπορευμάτων δεν λέει τίποτα για τον τρόπο που αυτά ανταλλάσσονται... Δεν υπάρχει κανένας φυσικός αιώνιος νόμος που εκδηλώνεται στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Υπάρχουν υλικά στοιχεία της παραγωγής που μεταφράζονται σε σχέσεις ανταλλαγής, μα σύμφωνα με νόμους που προέρχονται μόνο από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Εκείνο το «μέτρο της δυσκολίας», που είναι η ενσωματωμένη εργασία, ανεξάρτητα από τον κοινωνικό τρόπο παραγωγής και δεν βρίσκει μια πραγμάτωση στον καπιταλισμό.

Αντίθετα είναι καλυμμένη από ποσότητες που αντανακλούν την ανάγκη της ομοιόμορφης διανομής του κέρδους, και που δεν έχουν με την ενσωματωμένη εργασία την απλή σχέση που πίστευε ο Μαρξ.

Η επίδραση της παραγωγής αυτής καθ' αυτή στην καπιταλιστική παρα-

41. Ό.π., σ. 49-50.

γωγή, σταματά πολύ πριν από κείνο που σκεφτόταν ο Μαρξ». ⁴²

Έχω την άποψη ότι ο Lippi βρίσκεται στον πυρήνα του προβλήματος και σωστά το επεξεργάζεται, δείχνοντας ότι η θεμελίωση του νόμου εργασια-αξία ανήκει στο σύνολο των προσδιορισμών που ισχύουν για τη γενική παραγωγή.

§ 7

Μετά την ανάλυση που προηγήθηκε, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η μαρξιστική θεωρία εργασίας-αξίας πρέπει να θεωρηθεί λανθασμένη.

Ο σχηματισμός και η διανομή του καπιταλιστικού πλούτου ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, δεν ακολουθούν τον νόμο της εργασίας-αξίας όπως είχε υποθέσει ο Μαρξ.

Παράλληλα όμως με τη μαρξιστική πλευρά της θεωρίας, η οποία αναλύθηκε σ' αυτό το άρθρο, και όπου τα ποσοτικά προβλήματα που τέθηκαν μπορούν να θεωρηθούν σαν την κληρονομιά της ρικαρτιανής θεωρίας για την αξία, υπάρχει και μια δεύτερη πλευρά, στην οποία δεν αναφερθήκαμε.

Η πλευρά αυτή αναφέρεται στη θεωρία της αλλοτριώσης και του φετιχισμού, κύρια κριτική τοποθέτηση του Μαρξ στη διατυπωμένη θεωρία της αξίας της κλασικής πολιτικής οικονομίας (ΚΠΟ), όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε στη συνέχεια.

Συνεπώς θα ήταν τεράστιο λάθος η μη αναφορά στις θεωρίες της αλλοτριώσης και του φετιχισμού, γιατί με τον τρόπο αυτό μοιραία θα ταυτίζαμε τη μαρξιστική άποψη με την άποψη της ΚΠΟ ευνουχίζοντας έτσι όλη την «επαναστατική» αντίληψη που ο Μαρξ θέλησε να εισαγάγει στη θεωρία του.

Εκτός του ότι κάνοντας αυτό αποδίδουμε τόσο στη μαρξιστική θεωρία της αξίας όσο και στη θεωρία αξίας της ΚΠΟ τις πραγματικές τους διαστάσεις, συγχρόνως είμαστε σε θέση να δείξουμε τι σημαίνει συνολικά η απώλεια της θεωρίας της εργασίας-αξίας για τη μαρξιστική θεωρία.

Ας σταθούμε λοιπόν στο βαθμό που μας επιτρέπουν τα όρια αυτού του άρθρου, να δείξουμε τα σημεία «συνέχειας» καθώς και τα σημεία «τομής», τα οποία από τη μια πλευρά καθιστούν τον Μάρξ *συνεχιστή - διορθωτή* της ΚΠΟ και από την άλλη *κριτικό* και *καταλυτή* της.

Όταν ο Μαρξ βρίσκεται αντιμέτωπος με το πρόβλημα της αξίας, έχει στα «χέρια» του τη λύση που προτείνει για το ίδιο πρόβλημα η ΚΠΟ και ειδικά ο Ricardo. Αναφερόμενος στη λύση αυτή γράφει:

«... Τώρα η Πολιτική Οικονομία βέβαια έχει αναλύσει, αν και μη

42. Ο.π., σ. 144-5.

ολοκληρωμένα, την αξία και το μέγεθος της αξίας, και έχει ανακαλύψει το κρυμμένο περιεχόμενο σ' αυτές τις μορφές. Μα ποτέ δεν έχει θέσει το πρόβλημα του γιατί αυτό το περιεχόμενο λαμβάνει αυτή τη μορφή, και επομένως το γιατί η εργασία αντιπροσωπεύει τον εαυτό της στην αξία και το μέτρο (μέγεθος) της εργασίας διαμέσου της χρονικής της διάρκειας, αντιπροσωπεύει το ίδιο στο μέγεθος της αξίας του προϊόντος της εργασίας...».⁴³

Σαφέστατα από το απόσπασμα αυτό διακρίνεται η θέση του Μαρξ για την ΚΠΟ στο θέμα της αξίας. Έτσι: Η ΚΠΟ κατανόησε —και αυτή είναι η σημαντική της προσφορά— ότι η αξία των εμπορευμάτων δίνεται από την ενσωματωμένη σ' αυτά εργασία, δηλαδή αυτό που στην καθημερινότητα εμφανίζεται ως «αξία των πραγμάτων» στην πραγματικότητα δεν είναι τίποτα άλλο από την ανθρώπινη εργασία (αυτό είναι το κρυμμένο περιεχόμενο, για το οποίο μιλά ο Μαρξ) η οποία καταναλώθηκε για την παραγωγή τους.

Όμως, σύμφωνα πάντα με τα λόγια του Μαρξ, η ανάλυση αυτή δεν είναι ολοκληρωμένη. Παρουσιάζει κενά που χρειάζονται να συμπληρωθούν και σημεία που χρειάζεται να διορθωθούν.

Πράγματι, η επέμβαση του Μαρξ γίνεται κυρίως —κατά την άποψή μας— σε δύο σημεία:

- α) στην εισαγωγή της έννοιας εργατική δύναμη, σαν το κατ' εξοχήν εμπόρευμα που ανταλλάσσεται στην καπιταλιστική οικονομία, αντί της έννοιας της εργασίας του Ricardo, και
- β) στον σαφή διαχωρισμό που επιχειρείται μεταξύ αξιών και τιμών παραγωγής, σε αντίθεση πάλι με τον Ricardo, ο οποίος λόγω «... μη αρκετής αφαίρεσης...» θεωρεί ότι το ποσοστό κέρδους πρέπει να εγκλωβισθεί αμέσως στη θεωρία της αξίας.

Συγκεκριμένα η μαρξιστική συμπλήρωση στη θεωρία της αξίας της ΚΠΟ πραγματοποιείται ως εξής:

Ο Ricardo⁴⁴ δέχεται ότι η ενσωματωμένη ανθρώπινη εργασία είναι το μέτρο της αξίας ανταλλαγής του εμπορεύματος όχι μόνο σε μια πρωταρχική περίοδο της κοινωνίας, όπως υποστήριζε ο Smith, μα και στην περίοδο της ανεπτυγμένης καπιταλιστικής κοινωνίας. Η άποψη αυτή υποστηρίζεται αλλού και στη βάση θεωρήσεων ξένων με την ανταλλαγή των εμπορευμάτων.

«... Ότι η μεγαλύτερη ή μικρότερη ποσότητα που δαπανάται για την παραγωγή εμπορευμάτων μπορεί να είναι η μόνη αιτία της αλλαγής της αξίας, είναι τόσο φανερό από τη στιγμή που συμφωνείτε στο ζήτημα ότι

43. K. Marx, *Il capitale*, τ. I, σ. 112, εκδ. Editori Riuniti.

44. D. Ricardo, *Principi di economia politica e di tassazione*, Oscar Mondadori, κεφ. I, *Sul valore*.

όλα τα εμπορεύματα είναι προϊόντα της εργασίας και δεν θα είχαν αξία παρά μόνο για τη δαπανημένη γι' αυτά εργασία...».⁴⁵

Η βασική αυτή θέση του Ricardo τίθεται σε έντονη αμφισβήτηση από τον Bailey.⁴⁶

Αν αποδεχθούμε, τονίζει ο Bailey, τη ρικαρντιανή άποψη ότι η αξία των εμπορευμάτων ισούται με την ενσωματωμένη εργασία, πώς θα μπορούσαμε να απαντήσουμε στο ερώτημα *τι είναι η αξία της εργασίας;*

Σίγουρα, μια πιθανή απάντηση, ότι δηλαδή η αξία της εργασίας είναι η περιεχόμενη εργασία στην εργασία, δεν έχει απολύτως κανένα νόημα και οδηγεί λογικά σε αδιέξοδο.

Πράγματι, ο Ricardo απέναντι στο ερώτημα αυτό βρίσκεται σε δυσκολία και εκείνο που έχει μόνο ν' αντιπαραθέσει είναι η αντικατάσταση της αξίας της εργασίας με την αξία του μισθού, ταυτίζοντας δηλαδή την αξία της εργασίας με την ποσότητα της εργασίας, η οποία περιέχεται στα μέσα επιβίωσης που ο εργάτης λαμβάνει ως μισθό.

Μα εδώ φαίνεται με μεγάλη σαφήνεια ότι πρόκειται για ένα αθέμιτο τέχνασμα, γιατί με τον ίδιο τρόπο θα μπορούσαμε να αντικαταστήσουμε την αξία ενός οποιουδήποτε εμπορεύματος με την αξία του χρήματος με το οποίο αυτό αγοράζεται.

Η μαρξιστική απάντηση στον Bailey δίνεται με την εξής σημαντική παρατήρηση:⁴⁷

«... Αυτό είναι σωστό (δηλαδή η κριτική που είδαμε) σε σχέση με το λάθος του Ricardo ο οποίος ανταλλάσσει το κεφάλαιο απευθείας με εργασία αντί με την εργατική ικανότητα. Είναι η ίδια αντίρρηση που έχουμε ακούσει πρωτίτερα με διαφορετική μορφή. Τίποτε άλλο.»

Δηλαδή το αντικείμενο της ανταλλαγής στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής μεταξύ καπιταλιστή και εργάτη δεν είναι η εργασία, όπως πίστευε ο Ricardo, μα η *εργατική δύναμη*.

Στην καπιταλιστική οικονομία, η εργατική δύναμη, σύμφωνα πάντα με τον Μαρξ, είναι και αυτή, όπως και όλα τα άλλα προϊόντα, *ένα εμπόρευμα* και σαν τέτοιο έχει αξία ίση με την εργασία, η οποία καταναλώθηκε για την παραγωγή του, δηλαδή ίση με την εργασία που δαπανήθηκε για την παραγωγή των μέσων επιβίωσης του εργάτη.

45. D. Ricardo, «Absolute value and exchangeable value», σ. 397 στο *Works and Correspondence of D. Ricardo*, Cambridge Univ. Press, v. IV.

46. Bailey, *A critical dissertation on the nature, measure, and causes of value*, Λονδίνο 1967, σ. 4-21.

47. K. Marx, *Teorie sul plusvalore*, τ. III, σ. 129-180, εκδ. Editori Riuniti. Ειδικά για το αναφερόμενο απόσπασμα βλ. σελ. 156.

Το εμπόρευμα αυτό όμως έχει μοναδικές ιδιότητες σε σχέση μ' όλα τα άλλα εμπορεύματα του καπιταλιστικού κόσμου: η αξία ανταλλαγής του, δηλαδή η εργασία που περιέχεται στην εργατική δύναμη, δεν έχει καμιά σχέση με την ποσότητα εργασίας την οποία ο εργάτης, φορέας της εργατικής δύναμης, μπορεί να καταναλώσει στην παραγωγική διαδικασία.

Δηλαδή η αξία την οποία παράγει κάθε εργάτης, είναι μεγαλύτερη από την αξία της εργατικής του δύναμης, μια και απασχολείται τόσες ώρες που να υπερκαλύπτει τα αναλογούντα μέσα επιβίωσης στην αξία της εργατικής του δύναμης.

Εδώ βρίσκουμε τη μαρξιστική εξήγηση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, ως δομικό στοιχείο του συστήματος, μια και εάν παραμείνουμε στη ζώνη της κυκλοφορίας έχουμε ανταλλαγή ισοδύναμων εμπορευμάτων, ενώ αν θεωρήσουμε τη συνολική διαδικασία παραγωγής - κυκλοφορίας έχουμε μια άνιση ανταλλαγή.

Με την εισαγωγή, λοιπόν, της έννοιας εργατική δύναμη, ο Μαρξ αντικρούει την κριτική του Bailey και συγχρόνως καθιστά τη θεωρία της αξίας - εργασίας σαφέστερη, στερεότερη και κυρίαρχο εργαλείο για την εμπέδωση μιας θεωρίας της εκμετάλλευσης.

γ. Το επόμενο σημείο διόρθωσης της θεωρίας της αξίας της ΚΠΟ είναι ο διαχωρισμός που γίνεται από τον Μαρξ μεταξύ αξιών και τιμών παραγωγής, σε αντίθεση με τον Ricardo, ο οποίος μετά την υπόθεση για τον προσδιορισμό της αξίας διαμέσου της ενσωματωμένης εργασίας προσπαθεί να επαληθεύσει αυτή του την άποψη, συγκρίνοντάς την ευθέως με την υπόθεση του ενιαίου ποσοστού κέρδους.

Η επαλήθευση αυτή έχει αρνητικά αποτελέσματα για τον Ricardo και τον εξαναγκάζει να συμπεράνει ότι δεν είναι μόνο η ποσότητα εργασίας η οποία προσδιορίζει την αξία των εμπορευμάτων αλλά είναι επίσης η αξία της εργασίας.

Η ακολουθούμενη από τον Ricardo διαδικασία επαλήθευσης αποτελεί σημείο κριτικής από τον Μάρξ⁴⁸

«... διότι οδηγεί σε λανθασμένα αποτελέσματα, γιατί δεν λαμβάνει υπόψη ενδιάμεσους αναγκαίους όρους και προσπαθεί να αποδείξει με άμεσο τρόπο τη συμφωνία των οικονομικών κατηγοριών...».

και ακόμη στη συνέχεια:⁴⁹

«... ότι η απλή ύπαρξη ενός γενικού ποσοστού κέρδους προϋποθέτει τιμές παραγωγής διαφορετικές από τις αξίες...».

48. Ό.π.

49. Ό.π.

Επομένως, σύμφωνα με τον Μαρξ χρειάζεται να διαχωρίσουμε τις αξίες από τις τιμές παραγωγής και όχι να προσπαθήσουμε να μηδενίσουμε τις υπάρχουσες διαφορές, διότι η μελέτη των διαφορών είναι πολύ σημαντική για τη συνολική θεωρία. Με τον τρόπο αυτό ο Μαρξ πιστεύει ότι ξεπερνιέται το αδιέξοδο που είχε φτάσει η προτεινόμενη λύση από τον Ricardo και δύναται να επιβεβαιωθεί η θεωρία της εργασίας-αξίας.

Τα σημεία διάψευσης της μαρξιστικής πρότασης αναφέρθηκαν στις προηγούμενες παραγράφους (1, 2, 3, 4). Μέχρι εδώ λοιπόν, σταθήκαμε στα σημεία αποδοχής - συμπλήρωσης - διόρθωσης της θεωρίας της αξίας της ΚΠΟ (κυρίως του Ricardo) από τη μεριά του Μαρξ.

Περνάμε να εντοπίσουμε τώρα τα σημεία τομής που καθιστούν τον Μαρξ κύριο επικριτή της ΚΠΟ. Συγκεκριμένα: παίρνουμε να εξετάσουμε πως η μαρξιστική θεωρία της αξίας είναι αυτή η ίδια η θεωρία της αλλοτρίωσης και του φετιχισμού, αντίληψη εντελώς αντίθετη με τη θεωρία της αξίας της ΚΠΟ.

Ο Μαρξ θέτει ένα πρόβλημα, που παίρνει *κυριαρχική* θέση σε όλη την αντίληψη για τα ζητήματα της αξίας.

Είναι το πρόβλημα του «... γιατί αυτό το περιεχόμενο (δηλαδή η εργασία, σημ. Κ.Μ.) λαμβάνει αυτή τη μορφή (δηλαδή του εμπορεύματος, σημ. Κ.Μ.)».⁵⁰

Δηλαδή ποιες είναι οι ιστορικοκοινωνικές συνθήκες οι οποίες επιτρέπουν τα προϊόντα εργασίας να λαμβάνουν τη μορφή εμπορεύματος.

Το πρόβλημα που θέτει ο Μαρξ και, όπως θα δούμε στη συνέχεια, του δίνει μια λύση, η ΚΠΟ ούτε καν το έχει θέσει, διότι έχει θεωρήσει λανθασμένα ότι η παραγωγή των εμπορευμάτων «... είναι η αιώνια φυσική μορφή της κοινωνικής παραγωγής...»⁵¹ και όχι ένα ιστορικό φαινόμενο, ενώ για τον Μαρξ, η ύπαρξη του εμπορεύματος, και κατά συνέπεια το γιατί η ανθρώπινη εργασία παίρνει αυτή τη μορφή, είναι ένα ζήτημα για ιδιαίτερη μελέτη και κατέχει εξέχουσα θέση στη θεωρία του για την αξία, σε βαθμό που να το χαρακτηρίσει κυρίαρχο πρόβλημα (από εδώ η σημαντικότητα της θεωρίας της αλλοτρίωσης και του φετιχισμού στη μαρξιστική σκέψη μέσω των οποίων εξηγείται ένα γεγονός «naturele» χωρίς τίποτα ξεχωριστό, χωρίς τη δημιουργία ιδιαίτερων προβλημάτων).

Επομένως ο Μαρξ θέτει για λύση ένα πρόβλημα *νέο*, που συγχρόνως δείχνει τα όρια της ΚΠΟ, μια και η ίδια δεν το έθεσε και συνεπώς διαμέσου αυτού του προβλήματος επέρχεται και το ξεπέρασμά της.

Για να μπορέσει ν' απαντήσει σ' αυτό το πρόβλημα ο Μαρξ, εισάγει την

50. K. Marx, *II Capitale*, σ. 112, τ. I.

51. *Ό.π.*, σ. 122, σημείωση.

έννοια της αφηρημένης εργασίας (η ερμηνεία της έννοιας «αφηρημένη» εργασία που ακολουθεί διατυπώθηκε από τον Lucio Colletti).⁵²

Η «αφηρημένη εργασία» είναι εκείνο το οποίο είναι όμοιο και κοινό σε όλες τις συγκεκριμένες ανθρώπινες δραστηριότητες (ξυλουργική, ύφανση, κλώση κλπ.), όταν αυτές οι δραστηριότητες θεωρηθούν αφηρημένα από τα πραγματικά αντικείμενα (ή αξίες χρήσης) τα οποία στην πράξη επεξεργάζονται και σε συνάρτηση των οποίων διαφοροποιούνται. Εάν κάνουμε αφαίρεση από τα υλικά πάνω στα οποία ασκείται η εργασία, τότε κάνουμε αφαίρεση, λέει ο Μαρξ, επίσης από τον προσδιορισμό της παραγωγικής δραστηριότητας, δηλαδή από το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί τις διάφορες χρήσιμες εργασίες μεταξύ τους.

Αλλά κάνοντας αυτή την αφαίρεση, αυτό που απομένει από όλες τις διάφορες εργασίες είναι μόνο το γεγονός ότι αυτές είναι δαπάνη ανθρώπινης δύναμης...⁵³

Η «αφηρημένη» ανθρώπινη εργασία είναι αυτή η οποία, σύμφωνα πάντα με τον Μαρξ, παράγει αξία, μια και δεν είναι παρά

*«... μια απλή συγκεκριμενοποίηση της μη διακεκριμένης ανθρώπινης εργασίας, δηλαδή είναι μια δαπάνη ανθρώπινης εργασίας χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η μορφή αυτής της δαπάνης...».*⁵⁴

Επομένως θεωρούμενα ως προϊόντα της «αφηρημένης» εργασίας, όλα τα προϊόντα των συγκεκριμένων εργασιών

*«βλέπουν να διαγράφονται οι αισθητικές ή πραγματικές τους ποιότητες των αξιών χρήσης, και να αντιπροσωπεύουν μόνο το γεγονός ότι στην παραγωγή τους έχει δαπανηθεί ανθρώπινη εργατική δύναμη, έχει συσσωρευθεί ανθρώπινη εργασία...».*⁵⁵

Ο Μαρξ φτάνει στην παραγωγή της «αφαίρεσης» της εργασίας όχι μετά από μια εγκεφαλική γενικοποίηση⁵⁶ αλλά παρατηρώντας μια αφαίρεση που καθημερινά πραγματοποιείται στον κόσμο της ανταλλαγής, και που συνεχώς

52. L. Colletti, «Ideologia e società», «Bernstein e la seconda internazionale», Laterza 1975.

53. *Ό.π.*, σ. 106.

54. K. Marx, *Il Capitale*, τ. I, σ. 76-77.

55. L. Colletti, *ό.π.*, σ. 106.

56. Σύμφωνα με τον Colletti το λάθος της θεώρησης της «αφηρημένης εργασίας» ως μιας «εγκεφαλικής γενικοποίησης» και κατά συνέπεια ως μιας έννοιας «ειρηνικής και μη προβληματικής» υπάρχει στους: K. Kautsky, *Dottrine economiche di K. Marx*, R. Hilferding, *Böhm - Bawerks Marx kritik*, R. Luxemburg, *Introduzione all' economia politica*, P. Sweezy, *La teoria dello sviluppo capitalistico*.

ξεφεύγει από τη συνείδηση των ίδιων των ανθρώπων που την πραγματοποιούν.

Η εξήγηση είναι απλή: τα προϊόντα της ανθρώπινης εργασίας λαμβάνουν τη μορφή του εμπορεύματος όταν παράγονται για ανταλλαγή.

Για να μπορούν τα προϊόντα όμως να ανταλλάγουν πρέπει να παράγονται από εργασίες ανεξάρτητες η μια από την άλλη, από εργασίες αυτόνομες, στη βάση ενός κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, μια και αυτές (δηλαδή οι εργασίες) λειτουργούν μέσα σε μια κοινωνία.

Όμως ο κοινωνικός αυτός καταμερισμός σε μια κοινωνία παραγωγό εμπορευμάτων δεν είναι συνειδητά προγραμματισμένος εκ των προτέρων, μα είναι ένας καταμερισμός άναρχος, ασυνείδητος μια και οι εργασίες είναι ανεξάρτητες και λειτουργούν αυτόνομα χωρίς μια άμεση σύνδεση με την κοινωνική εργασία

«... μα καταφέρνουν να πραγματώσουν την φύση τους (σαν μέρος της κοινωνικής εργασίας, σημ. Κ.Μ.) μόνο μεσολαβητικά, δηλαδή διαμέσου της ανταλλαγής ή της αγοράς...».⁵⁷

Τώρα, για να μπορέσουν οι άνθρωποι να ανταλλάξουν τα προϊόντα τους πρέπει να τα καταστήσουν *ισοδύναμα*. Κι αυτό το κάνουν αν «αφαιρέσουν» τη φυσική πλευρά των εμπορευμάτων, που τα διαφοροποιεί, και συγχρόνως κάνουν αφαίρεση *ipso facto* από εκείνο και σε λειτουργία με το οποίο διαφοροποιούνται οι εργασίες τους.

«... Με το να κάνουν “αφαίρεση” της φυσικής αντικειμενικότητας των προϊόντων τους, οι άνθρωποι “αφαιροποιούν” την ίδια στιγμή, από εκείνο που διαφοροποιεί τις διάφορες υποκειμενικές ενέργειες...».⁵⁸

Τι να σημαίνει όμως αυτή η ισοδυναμία; Σημαίνει ότι ενώ οι εργατικές δυνάμεις είναι ανόμοιες μεταξύ τους, γιατί ανήκουν σε διαφορετικά άτομα, στην κοινωνία του εμπορεύματος, αυτές οι εργατικές δυνάμεις γίνονται *όμοιες - ισοδύναμες*, καθώς θεωρούνται αφαιρετικά ή

«... χωριστά από τα πραγματικά - εμπειρικά άτομα στα οποία ανήκουν: ακριβώς, καθώς δηλαδή θεωρούνται σαν μια “δύναμη” η μια ύπαρξη “a se” καθ’ αυτή, ξέχωρα από τα ίδια τα άτομα των οποίων είναι οι δυνάμεις.

Πράγμα που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η “αφηρημένη εργασία” είναι η αλλοτριωμένη εργασία, δηλαδή χωριστή ή αποξενωμένη από τον ίδιο τον άνθρωπο...».⁵⁹

57. L. Colletti, *ό.π.*, σ. 112.

58. *Ό.π.*, σ. 113.

59. *Ό.π.*, σ. 114.

Επομένως η θεωρία της αξίας στον Μαρξ είναι η ίδια η θεωρία της αλλοτρίωσης και του φετιχισμού. Είναι το ίδιο πράγμα.

Δεν είναι δυνατό να χωριστούν αυτές οι θεωρίες. Φτάνει να σκεφτούμε ότι η αφηρημένη εργασία που γίνεται η ουσία της αξίας είναι η «κοινωνική» εργασία, που χωρίζεται από τη «συγκεκριμένη» εργασία. Έτσι η έννοια της αξίας ως «ουσία» της αξίας δεν μπορεί να διαχωρισθεί από το φετιχισμό και τη αλλοτρίωση.

Επομένως, δεν μπορεί να διακριθεί μια ποσοτική πλευρά (η ουσία της αξίας) και μια ποιοτική πλευρά (φετιχισμός).

Η ποιοτική πλευρά είναι όχι μόνο ο φετιχισμός, μα και η αντικειμενοποίηση της εργασίας ως «ουσίας» της αξίας. Εάν πέσει το ένα, πέφτει και το άλλο.

Δεν θα υπήρχε αλλοτρίωση και φετιχισμός, εάν η εργασία δεν γινόταν αντικειμενοποιημένη «ουσία», δηλαδή «αξία» των πραγμάτων, ταυτόχρονα δεν θα υπήρχε από την άλλη μεριά «ουσία» αντικειμενοποιημένη, «αξία» των πραγμάτων, αν δεν υπήρχε αλλοτρίωση ή φετιχισμός.

Επομένως αντιλαμβανόμαστε ότι η μαρξιστική θεωρία της εργασίας - αξίας δεν ταυτίζεται μονάχα με μια απλή ανταλλακτική ποσοτική σχέση, μα είναι ένα και το αυτό πράγμα, με τη θεωρία του φετιχισμού και της αλλοτρίωσης. Κλείνοντας διαπιστώνουμε ότι ακριβώς εδώ βρίσκεται η βασική διαφορά αρχής της μαρξιστικής αντίληψης από την αντίστοιχη της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας αφού για την τελευταία η θεωρία της αλλοτρίωσης - φετιχισμού είναι απόλυτα ακατανόητη και μη αποδεκτή, μα και έχει θεωρήσει λανθασμένα ότι η παραγωγή των εμπορευμάτων είναι η αιώνια φυσική μορφή της κοινωνικής παραγωγής, αντί ενός ιστορικού φαινομένου όπως είναι στην πραγματικότητα.

Διαμέσου αυτής της θέσης για την αφηρημένη (αλλοτριωμένη) εργασία ο Μαρξ ξεπερνά την ΚΠΟ, δείχνει τα όρια της και, στη συνέχεια, και τα όρια του καπιταλιστικού συστήματος.

Έτσι η μαρξιστική θεωρία εργασίας-αξίας έχει μια απόλυτα κριτική στάση προς την αντίστοιχη θεωρία εργασίας-αξίας της ΚΠΟ, και σε καμιά περίπτωση δεν ταυτίζεται μαζί της.

Συνεπώς με την αναγκαστική εγκατάλειψη του νόμου της εργασίας - αξίας έχουμε συγχρόνως απώλεια βασικών θεωριών (θεωρία εκμετάλλευσης, θεωρία αλλοτρίωσης - φετιχισμού, θεωρία ανταλλαγής), με τις οποίες ο Μαρξ εξήγησε σημαντικές πλευρές των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων στο καπιταλιστικό σύστημα.

Εδώ νομίζω όμως ότι χρειάζεται να διευκρινισθούν ορισμένα θέματα για να αποφύγουμε αμφιλεγόμενα συμπεράσματα. Έτσι:

α. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήξαμε για αναγκαστική εγκατάλει-

ψη της μαρξιστικής θεωρίας εργασίας-αξίας, σημαίνει απλά και μόνο ότι: τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει ο Μαρξ για τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος, όσο τουλάχιστον αυτές οι λειτουργίες εξαρτώνται από το νόμο της εργασίας-αξίας, δεν απορρέουν σαν λογική συνέπεια των αρχικών του υποθέσεων.

- β. Δεν αφήνουμε να εννοηθεί ούτε μια στιγμή, ότι αυτή η εγκατάλειψη οδηγεί στην αυτόματη επιβεβαίωση της εκ διαμέτρου αντίθετης άποψης (νεοκλασικής) σχετικά με την επιστημολογική σημασία της αξίας, τη διανομή του εισοδήματος και της αρμονικής εικόνας που προσφέρουν για τον καπιταλισμό.
- γ. Άλλωστε σε καμιά περίπτωση δεν προσπαθήσαμε να ανακαλύψουμε άλλη πηγή αξίας ή κάτι που να διαφοροποιεί τον ουσιαστικό ρόλο της εργασίας στην παραγωγική διαδικασία.

Τώρα το πρόβλημα που προκύπτει είναι αν μπορούμε να «επανεέλθουμε» στη μαρξιστική σύλληψη για τον καπιταλισμό ως ένα παραγωγικό - κοινωνικό σύστημα κυριαρχούμενο από αντιθέσεις.

Νομίζω ότι υπάρχουν ενδείξεις που αφορούν επιμέρους πλευρές της λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος και πολύ απέχουν από τη συγκροτημένη ολική μαρξιστική αντίληψη. Καταρχήν υπάρχουν σημαντικές πλευρές της μαρξιστικής κριτικής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, οι οποίες μπορούν να αποδευθεθούν και να λειτουργήσουν ανεξάρτητα από το νόμο εργασίας-αξίας, όπως:

η πτωτική τάση του μέσου ποσοστού κέρδους, η βασική αντίθεση που βαρύνει την καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία ανάμεσα στην προσφορά (παραγωγή) και στις πραγματικές κοινωνικές ανάγκες (ζήτηση).

Σίγουρα αυτά τα σημεία πολύ απέχουν από το να μας επαναφέρουν στις μαρξιστικές ρίζες της θεώρησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Μπορεί να υπάρχουν και άλλα σημεία τα οποία να μένουν ανεπηρέαστα από την απώλεια του νόμου της αξίας.

Χρειάζεται επομένως να κινηθούμε προς την κατεύθυνση αυτή για να εξακριβώσουμε τι απομένει από τη μαρξιστική ανάλυση, και μετά από προσπάθεια να επαναπροσδιορίσουμε τις θέσεις μας γύρω απ' αυτή.